

Engelli Ebeveynlerinde Dini Başa Çıkma, Çocuğunu Kabul-Red ve Ruh Sağlığı İlişkisi*

Hafize ALBAYRAK¹

Ali Ulvi MEHMEDOĞLU²

Öz: Araştırmada engelli çocuğa sahip ebeveynlerin, dini başa çıkma tutumları, çocuğu red-kabul düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada nicel yöntemlerden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma İstanbul'da yapılmıştır. Çalışma grubu, engelli çocuklara sahip ebeveynlerden araştırmaya gönüllü olarak katılan 514 kişiden oluşmuştur. Araştırmaya katılan kişilerin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik olarak kişisel bilgi formu, Dini Başa Çıkma Tutumu Ölçeği, Ebeveyn Kabul-Red/Kontrol Ölçeği, Depresyon, Anksiyete ve Stres Ölçeği (DASÖ) ve Hayat Memnuniyeti Ölçeği (HMÖ) kullanılmıştır. Ölçeklerden toplanan veriler kodlanarak bilgisayar ortamında SPSS paket programı yardımı ile çözümlenmiştir. Ölçekler arasındaki ilişkilerin saptanması amacıyla Pearson korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Görüşler arasında anlamlı bir değişkenlik olup olmadığı $\alpha=0.05$ anlamlılık seviyesinde test edilmiştir. Araştırma sonucunda olumlu dini başa çıkma tutumunun çocuğunu reddetme ile negatif yönlü anlamlı ilişkili; olumsuz dini başa çıkma tutumunun ise depresyon ile pozitif yönlü anlamlı ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engelli Ebeveynliği, Dini Başa Çıkma, Kabul-Red, Depresyon, Hayat Memnuniyeti.

The Relationship of Religious Cope Acceptance Rejection And Mental Health in Parents with Disabilities

Abstract: In the study, the relationship between religious coping, rejection-acceptance levels of parents with disabled children and mental health indicators was examined. Relational screening model, one of the quantitative methods, was used in the research. The research was carried out in the Istanbul universe. Appropriate sampling method was preferred in determining the sample and the sample consisted of 514 people who voluntarily participated in the research from parents with disabled children. Personal information form, Religious Coping Attitude Scale, Depression Anxiety and Stress Scale (DASÖ) Life Satisfaction Scale (HMÖ) were used to determine the demographic characteristics of the people participating in the research. The data collected from the scales were coded and analyzed in computer environment with the help of SPSS package program. Pearson correlation analysis was used to determine the relationships between the scales. Whether there is a significant variability between the views was tested at the $\alpha=0.05$ significance level. As a result of the research, it was determined that negative religious coping attitudes were positively and significantly related to depression. It was determined that negative religious coping attitude affected the tendency to reject their children, and positive religious coping attitude had a negative effect on the rejection tendency.

Keywords: : Parents of Children with Disabilities, Religious Coping, Acceptance-Rejection, Depression, Life Satisfaction.

* Bu makale, Prof. Dr. Ali Ulvi MEHMEDOĞLU danışmanlığında Hafize ALBAYRAK tarafından hazırlanan "Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Dindarlık Yönelimleri, Dini Başa Çıkma ve Red-Kabul Düzeyleri ile Ruh Sağlığı Göstergeleri Arasındaki İlişki" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE. hafize_albayrak@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5002-8990

² Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE. aliulvi@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8546-9614

Articles in Theosophia are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Giriş

1. Engelli Bireyler ve Destekleyici Aileler

İnsan gelişiminin en önemli faktörlerinden bir tanesi bireysel farklılıklardır. Engellinin varlığı neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Engellilik için değişik kaynaklarda çoğunlukla aynı anlama gelecek Şekilde “yetersizlik, özür, engel, risk” (Özen, 2012) veya “bozukluk, engellilik, özürlülük, sakatlık” gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır. Engellilik, insanın yaş, cinsiyet, sosyal ve kültürel faktörlere bağlı olarak oynaması gereken rolleri yetersizlik-sakatlık yüzünden gereği gibi yapamaması durumudur (King, 1998, s. 38; akt: Kula, 2005, 59). Engellilik için kullanılan kavramlar farklı da olsa, bu kavramların tümünün engelli bireyi ve özelliklerini tanımlamak, gereksinim duyduğu desteği vermek gibi amaçlar için kullanıldığı görölmektedir. Özel eğitime ihtiyaç duyan bireyler, özür durumlarına bağlı olarak farklı düzeyde desteğe ihtiyaç duymaktadırlar (Özen, 2012). Ülkemizde, 2006 yılında yayınlanan yönetmelikte, “özel gereksinime muhtaç olan birey, gelişim özellikleri ve yeterlilikleri açasından akranlarının gösterdiği gelişimi gösteremeyen birey” olarak ifade edilmektedir (MEB, 2009). ‘Engelli’ sözcüğü genelde hareket yeteneği sınırlanmış bireyi çağrıştırmaktadır. Hareket yeteneğini sınırlayan nedenler ise doğuştan getirilen, doğum sırasında karşılaşılan ya da sonradan yaşanan bir hastalık veya kaza sonucu ortaya çıkan bir işlev bozukluğu kaynaklı olmaktadır. Engelliliği, “doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük ihtiyaçlarını karşılamada güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi” olarak tanımlamak mümkündür (Öztürk, 2011,17-18).

Engellilerin en temel sorunu eğitimidir. Özürlülerin eğitimsizliği, toplumla bütünleşmesinin önündeki en önemli sorunlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Öztürk, 2011, 23). Engelliyi hayata hazırlayan en önemli kurumlardan biri olan okul ortamlarına ilişkin ebeveynlerin geçmişte yaşadıkları olumsuz deneyimler, ileriki dönemlerde okula ve öğretmene olumsuz bir gözle bakmalarına, çocuklarının gelişimi için sunulan hizmetlerin faydasız olduğu düşünçesine kapılmalarına neden olabilir (Diken, 2013). Ebeveynlerin, engelli çocukların gelişimini optimize etmek için bebek ve çocuk gelişimi hakkında temel bir anlayışa sahip olmaları gerekmektedir (Belcher vd, 2007; Benasich ve Brooks-Gunn, 1996, 1187; Bornstein ve Cote, 2004; Hess vd 2004; Huang vd, 2005; Larsen ve Juhasz, 1985; Mercy ve Saul, 2009).

Engellilik, belli durumlarda engellinin kendisi için sorun çıkartmasa da içinde yaşadığı sosyal çevreyle kurduğu ilişki ve toplumla bütünleşme yönünde yaşadığı sorunlar ciddi problemlere neden olabilmektedir (Kula, 2005; Öztürk, 2011, 22). Okul ortamından bağımsız yaşama geçiş, bir meslek edinme, eğitimine devam etme, hane halkına katkıda bulunma, kişisel ve sosyal ilişkiler içinde bulunma engelli bireylerin yaşama tutunması için gereklidir (Wehman, 2006).

Bu noktada ailenin desteği önem kazanmaktadır. Ebeveynler ve diğer bakıcılar, çocuklar için duygusal uyarılma, başa çıkma ve davranışları yönetmede temel kaynaklardır. Olumlu onaylar vererek, sevgi ve saygıyı ileterek ve bir güvenlik duygusu yaratarak bu role hizmet ederler.

Ebeveynler tarafından destek sağlanması, çocukların evde, okulda ve toplumda iyi bir şekilde uyum sağlamalarını ve işlevlerini bozabilecek kaygı ve depresyonla ilişkili davranışlar gibi içselleştirme riskini en aza indirmeye yardımcı olur (Osofsky ve Fitzgerald, 2000). Bazı anne ve babalar çocuklarına karşı ilgisiz olabilmektedir. Ancak bazen bu durum yanlış anlaşılabilir kültürel etmenlerin ya da çeşitli olumsuz koşulların bir sonucu olarak meydana gelmektedir. İlgisiz anne ve babanın davranışları yüzünden uzmanlar daha fazla dayanamayıp aile ile iletişimini kesebilir. Bu gibi olumsuz olaylarda bile uzman öncelikle anne ve babanın düşüncelerini tespit etmeye çalışmalıdır. Anne babanın ilgisizliği giderilmeye ya da en azından etkisi azaltılmaya çalışılmalıdır (Özen, 2012). Yetersiz ebeveyn bakımı yaşayan çocuklarda aşırı korku, çaresizlik, umutsuzluk, ilgisizlik, depresyon ve geri çekilme gibi belirtiler ve duygusal zorluklar görülmektedir (Osofsky ve Fitzgerald, 2000). Ergenlik dönemindeki zorluklar çoğunlukla fiziksel gelişim ile çocuğun zihinsel ve sosyal gelişimi arasındaki boşluktan kaynaklanmaktadır. Bu dönemde aile desteği ayrı bir önem taşımaktadır (Kraemer ve Blacher, 2001; White ve Hastings, 2004).

2. Engellilik ve Dini Başa Çıkma

İnsan hayatında dinin önemli bir yeri vardır. Dinin insanlara sunduğu imkânlar, bireyi, içinde bulunduğu stresli durumlardan kurtarmada ve bunalımlardan korumada koruyuculuk görevi sağlar. Hayatın getirdiği güçlükler, engeller, stres ve depresyonla mücadele etmede, yaşamla mücadele ve başa çıkmada en büyük desteği verir (Mehmedoğlu, 2013, 74-81; Yapıcı, 2013). Dini inanç, bireye çözülemeyecek sorunun, ortadan kaldırılamayacak engelin olmadığı mesajını vererek, sorunla karşılaşan bireye cesaret vermektedir. Ona her problemin çözülebileceği şeklinde verdiği moral-motivasyonla farkındalık ve çözüm odaklı anlayışın oluşmasını sağlamaktadır (Cebeci, 2012, 145-167). Toplumların bunalımlı ve buhranlı dönemlerinde dini eğilimlerini artırdıkları, sıkıntı ve kriz anlarında dine başvurdukları; maruz kaldıkları sorunun ortaya çıkardığı sonuçları yorumlamada, kabullenmede ve onlarla başa çıkmada dinin yararlı olduğu görülmektedir (Pargament ve Rye, 1998, 60-63; Ayten, 2012).

İnsanlar, ruh ve beden olarak sağlıklı-engelli, güzel-çirkin, kısa-uzun gibi farklı, avantajlı veya dezavantajlı tarafları olsun veya olmasın, İslam düşünce geleneğine göre saygı, sevgi, şefkat ve hoşgörüyü layıktır. İnsanı hem bedenen hem de ruhen bir bütün olarak değerlendiren İslam, engelli bireylere sağladığı imkânlar ve hayatlarına getirdiği pozitif bakış açısıyla, onların olayları olumlu değerlendirmesinde etkili olmaktadır. Allah'ın yaratıkları içinde en değerli varlık olarak insan, Yaraticı yanında özel bir konuma sahiptir. (bkz., Bakara, 2/30; Sad, 38/26; Yunus, 10/14; A'raf, 7/69; Fâtır, 35/39; Secde, 32/9; Hicr, 15/29). Birey ister engelli ister engelsiz olsun İslam'da en üst saygı ve muameleyi görmüştür. Bu durum engellilere ve ihtiyaç sahiplerine yönelik hem anlayışta mükemmeliyeti, hem de mimari ve sağlık hizmetleri alanında hizmeti ve imkânları beraberinde getirmiştir. Yaratılan, Yaratan'dan ötürü sevilmiştir; eksigi, kusuru araştırılmamıştır. Bunun neticesinde İslam dünyasında, Müslüman topluluklarda engelliler itinayla, saygıyla, sevgiyle ve hoşgörüyü iyi muamele görmüşlerdir (Usta, 2010, 84-94).

Engelli ya da engelsiz tüm insanlar yaşamlarını sınırlayan farklı engellemelerle yüz yüze gelmekte, biyolojik, psikolojik ve sosyal sorunlardan biri veya birkaçı ile başa çıkmaya

alışmaktadırlar (Bahçekapılı, 2016). Engellilerin farklı alanlarda karşılaştıkları sorunları aşmalarında, yaşadıklarını ifade edebilme ve çözüm arayışlarında, anlamaları ve anlaşılmaları önemli bir basamaktır (Özdemir, 2017). İstenilen gerçeklik ve asıl gerçeklik birbirine uymadığında bireyler bař etme yollarıyla durumlarını kontrol altına almak, idare etmek, uzlaştırmak isterler. İnsan kazalar, kayıplar, hastalıklar, başarısızlıklar ve benzeri birçok zorlu durumla karşı karşıya gelir ve çoğunlukla bunları kontrol edemediğini hisseder. Bu dūřünceler sonucunda birey hayata yeni bir anlam vermeye, kontrolü eline almaya, teselli bulmaya uğraşır. Bunlar bař etme sürecinin başlamasıdır. Bařa ıkma negatif duyguların düzenlenmesi, kontrolün ele alınması ve anlamın yeniden oluşturulmasına yarar (Folkman, Maskowitz, 2004, 747). Pargament, sıkıntılar ile karşı karşıya gelen insanın bunların nedenini sorguladığını ve bir yüklemde bulunduğunu söyler. Bu sıkıntılı durumlarla bař etmek amacıyla da dini ve manevi değerleri destek olarak kullanır. Buna “dini bařa çıkma süreci” denir (Pargament, 1997, 190-240). Dini bařa çıkma, bireyin stresli olaylara karşı inançlarından yararlanması yoludur (Pargament, 1997: 90; Pargament vd, 2000). Günümüzdeki çalışmalara göre dinin, tabii bir müdafaa yolundan öte hayatın anlam ve değerine ilişkin bir sistem olduğu (Pargament, 1997; Ayten, 2012, 19), dolayısıyla dini bařa çıkmanın da bireylerin anlam arayışına katkıda bulunduğu söylenebilir. Bařa çıkmaya, stresli ve kaygılı içsel ya da dışsal durumlara karşı bilişsel ve davranışsal çabalarla uğraşmak da denebilir. Dini bařa çıkma ise, bu mücadeleye dini inanç ve ritüellerin eklenmesidir (Ekři, 2001).

İster doğuştan isterse sonradan olsun bir insan için engelli olmanın bir takım zorlukları bulunmaktadır. Özellikle engelli birey, kendisi ile başkalarının davranış ve durumlarını mukayese etmeye başladığı andan itibaren, kendini konumlandırmaya ve kendi kişilik özelliklerini geliştirmeye başlar. Başkalarıyla yapılan bu mukayese sonucunda yeterliliklerini ve yetersizliklerini belirler, neleri yapabileceğini, neleri yapamayacağını anlamaya çalışır. Böylece kendisiyle ilgili bir değere, kaniya ulaşır (Kula, 2005, 67). Bireyler bir engel durumuna sahip olmanın yaşamlarına farklı bir bakış açısı sağladığını belirtmektedirler. Din ve maneviyat, güçlü psikolojik kaynaklar olmalarından dolayı, rehabilitasyon sürecinde başa çıkma mekanizması olarak kullanılmaktadır (Aydoğdu, 2019). Engelli bireylerin içinde buldukları maddi-manevi problemlerle başa çıkmalarında, engeliyle birlikte mutlu olabilmelerinde, dinin onlar için yapacağı önemli katkılar vardır. Engelliye dinin sunacağı katkı “dinî danışmanlık ve rehberlik” ilkeleri çerçevesinde yapılırsa amacına daha kolay ulaşacaktır (Cebeci, 2012, 143). En acı ve zorlu durumlarda anlam arayışı, kutsal olana ve kâinata bağlı olma hissi olarak tanımlanabilen maneviyat, bütüncül sağlık anlayışının vazgeçilmez bir parçasıdır. Bireyi bir bütün olarak değerlendiren bu anlayış, her bireyin manevi boyutu olduğunu vurgular. Bu boyut, yaşamı tehdit eden istenmedik ve beklenmedik durumlarda stres yaşayan bireylerde, karşılanması gereken manevi ihtiyaçları ortaya çıkarmaktadır. Bunlar özellikle içinde bulunduğu durumu anlamak, kavramak isteyen, karşılaştığı sorunlar ile de baş etmede ve öz bakım ihtiyaçlarını karşılamada zorluk yaşayan engelli ve yaşlı bireylerde daha fazla yaşanmaktadır (ınar, 2018).

3. Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerde Ret-Kabul

Aile, engelli çocuğun doğumu, büyüme ve öğrenim görme süreçlerinde bazı farklılıklar yaşar. Çocukların gelişiminde ebeveynlerinin tutumu oldukça önemlidir. Bu tutum çocukların ilk yıllarda yaşadıkları ana toplumsal etkinin oluşumunu sağlar (BEBKA, 2012, 51). Ebeveyn tutumları, engelli çocuğun eğitim sürecinde desteklemeye yönelik olmalıdır. Bu tutumların pozitif ya da negatif olması mümkündür. Ailenin eğitime ve okullaşmaya karşı negatif tutumundan dolayı çocuklar eğitimden mahrum kalabilir. Engelli bireyler konusundaki bir incelemeye göre toplumdan izole olmak aileyi de çocuğu da etkiler ve aile çocuğun yaşam becerilerini kazanmasına engel olur. İzole olmanın korku kaynaklı olduğu ifade edilmiştir (Cacioppo vd, 2000; Goossens, 2006). Oysaki ebeveynin çocuğu tanıması ve onun özelliklerini olduğu gibi kabul etmesi beklenmektedir.

İlk çocukluk yıllarında uzmanlar bir çocuğun gelişimsel bir sakatlığı olduğunu farkettilerinde, ebeveyn durumu kabullendirmek durumundadırlar. Ebeveyn çoğu zaman, çocuğa nasıl yardım edileceği konusunda destek ve tavsiye beklerken bir yönüyle yaşayacaklarının tedirginliğini yaşamaktadırlar (Hedderly vd, 2003). Rohner (1975), ebeveyn davranışının iki özelliğini tanımlamaktadır: kabul etme ve reddetme.

Ebeveyn kabul-ret teorisi (Rohner, 1986; 2004) ana boyutunun (yani kabul-ret eksenini), yetiştirme sürecinde geliştirilen ebeveyn davranışının belirli yönlerini şekillendirdiğini gösteren kanıtlara dayanmaktadır. Ebeveyn kabulü daha fazla psikolojik uyum ile ilişkiliyken, ebeveyn reddi psikolojik bozukluklarla ilişkilidir (Dwairy, 2010). Bazı çalışmalar, çocuk ve ergenlerin psikolojik ve sosyal uyumlarının, ebeveynleri ile ilişkilerin kabul veya reddine bağlı olarak değiştiğine vurgu yapmışlardır (Rohner, 2004; Gracia vd, 2005).

Ebeveynlerin olumlu tutumlara sahip olarak geliştirdikleri destekleyici davranışlarının çocuklarına olumlu etkisi, çocuklarda ruh sağlığı bozukluklarına karşı koruyucu bir faktör olarak kabul edilmektedir (Funes, 1984; Tabak ve Zawadzka, 2017). Ancak ebeveynlerinin reddine maruz kalan çocuklar, belirli kişilik özelliklerine özgü, daha spesifik olarak duygusal dengesizlik olarak kabul edilen zihinsel durumları (pasiflik, ilgisizlik, umutsuzluk, depresyon) daha fazla içselleştirebilmektedirler (Baumrind, 1971; Del Barrio vd, 2006; Lansford vd, 2014; McCoy ve Cybele 2011; Naghavi ve Redzuan, 2012; Piko ve Balázs, 2012; Aunola vd, 2013). Bazı araştırmalar, anne/baba kabulünün-reddinin, çocukların psikolojik uyumu üzerindeki rolünü ayrı ayrı analiz etmeye çalışmıştır. Elde ettikleri sonuçlar, her iki kabul-ret türünün tüm kültürlerde eşit derecede önemli olduğunu ve her iki cinsiyetten çocuklarla benzer terimlerle ilişkili olduğunu göstermektedir (Ali vd, 2015). Bu bağlamda, zihinsel sağlık bozukluklarının (içselleştirme veya dışsallaştırma) en iyi yordayıcısının, ebeveynlerin cinsiyeti değil, çocukları ve çocukları arasındaki ilişkiler olduğu tespit edilmiştir (Pinquart, 2017; Rodriguez vd, 2016).

Çocuk yetiştirme tutumları, bir bireyi çocuğa olumlu ya da olumsuz davranmaya yatkın kılan bilişlerdir. En sık karşılaşılan tutumlar, ebeveyn-çocuk ilişkisinde var olan sıcaklık ve kabul veya soğukluk ve reddin yanı sıra ebeveynlerin, yavruları için belirledikleri sınırlara ne ölçüde izin verdikleri veya kısıtlayıcı olduklarını içerir. Bilişsel bileşen, gelecekteki bir zaman çizelgesine göre

beklentilerin inşasıyla ilgilenir ve umutlarla ifade edilen olumlu bir yönü ve korkuların ifade ettiği olumsuz bir yönü içerir. Hem umutlar hem de korkular, iş ve kariyer, yükseköğretim ve aile gibi yaşam alanlarında ifade edilebilir (Seginer, 2005; Seginer, Vermulst ve Shoyer, 2004). Gelecekteki yönelimin geliştirilmesi, sosyo-kültürel, aile ve kişisel alanlarda karmaşık ve devam eden etkileşimli bir süreçtir. Zihinsel engelli çocukların doğumu aile içinde gerilime neden olur ve aile biriminin yeniden örgütlenmesini zorunlu kılar (Behr, 1990; Heiman, 2002; Kearney ve Griffin, 2001; Najman vd, 1993).

Ailelerin tutumu, engelli çocuklarının belirli bireyler ve toplum tarafından genel olarak istismar edilecekleri korkularını yansıtmaktadır (Reiter, Bryen ve Shachar, 2007). Ebeveynlerin aşırı korumacı davranışları genellikle gerçek sevgi ve endişenin sonucudur. Ancak bu durum çocukların dayanıklılık geliştirmelerini ve kendi hatalarından sorumluluk almalarını engeller ve hayatlarının birçok alanına etki edebilir. Çocuklar çeşitli olumlu ve olumsuz duygularla baş etmeye alışmazlarsa, yetişkinlikte, işler kaçınılmaz olarak yolunda gitmediğinde çalışmaya devam etmezler. Sosyal ret ve engelli bir çocuğun izolasyonu ve reddediş düşüncesi, esas olarak toplumun böyle bireylerin zekâ, çekici görünmeme ve bağımsızlık normlarını ihlal ettiği algısından kaynaklanmaktadır (Karni vd, 2011; Crabtree, 2007; Sandler-Loeff ve Shahak, 2006).

4. Engelli Çocuğa Sahip Olma ve Ruh Sağlığı

Engelli bir çocuğu büyütme ebeveynler için beklenmedik bir deneyimdir (Raina vd, 2005). Engelli bir çocuğa bakmak, engelliliğin türüne bağlı olarak, fiziksel ve zihinsel sağlık sorunlarına ve anneler üzerinde zamana veya mali yüklerle neden olabilir (Bourke vd, 2008; Brehaut vd, 2004; Estes vd, 2013; Lee, 2013; Montes ve Halterman, 2008a, 2008b; Nes vd, 2014; Parish, Rose, Dababnah, Yoo ve Cassiman, 2012; Raina vd, 2005). Özellikle anne ruh sağlığı hem anneler hem de çocuklar için önemlidir, çünkü annenin olumsuz ruh sağlığının olumsuz ebeveynlik uygulamalarıyla (McLennan ve Kotelchuck, 2000; Minkovitz vd, 2005); çocuk sağlığı sorunlarıyla (Ferro ve Speechley, 2009; Schwebel ve Brezausk, 2008) ve zayıf okul performansıyla (Shen vd, 2016) ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Anne-baba olmayı bekleyen bireyler, sağlıklı bir çocuk umuduyla dokuz ay boyunca hazırlanırlar. Hamilelikten önce ve hamilelikte bebekleriyle ilgili birçok düş kurar, güzel ve zeki bir bebek hayal ederler. Ve doktorlar bebeklerinin anormal olduğunu söylediğinde bu heyecanlı bekleyiş yerle bir olur. Beklentinin altüst olmasıyla anne-baba birbirini suçlar ve ailede çatışmalar meydana gelir. Bunun sonucunda baba evinden uzaklaşabilir, işine yoğunlaşabilir, bebeğin bakımını tamamıyla anneye devredebilir. Eğer aile maddi güce sahipse bakıcı tutarak çocuğu ona teslim etme ve yok sayma, bakıcı tutulamıyorsa çocuğu aile büyüklerine verme durumları yaşanabilir (BEBKA, 2012, 54).

Sağlıklı bir psikolojinin en büyük şartlarından biri streste başa çıkma gücüdür. Yararlı özelliklerin psikolojik sağlığı yerinde olan bireyin kendini gerçekteşirmesiyle yakın bir ilişkisi vardır. Fakat bu özelliklere sahip olunması bize düzgün bir psikolojinin teminatını vermez. Çünkü bireyleri psikolojik açıdan tanımlarken belirli nitelikler doğrultusunda ruh sağlığının yerinde veya

bozuk olduğu şeklinde değerlendirmek güçtür. Bundan dolayı davranışları sağlıklı ve hastalıklı olarak kesin sınırlarla ayırmak uygun değildir. Bireylerin normal bulduğu olguları toplumun ne şekilde değerlendirdiği önem arz eder. Sağlıklı olduğu kabullenilmiş davranışlar toplumdaki topluma değişkenlik gösterebilir (Aytaç, 2000). Ebeveynler çevrelerinden, akraba, arkadaş ve büyüklerinden oldukça etkilenirler. Çevreden gelen negatif tutumlar ailedeki çaresizliği arttırmaktadır. Bu süreç her aile ve kişide farklı işlese de ortak olarak yaşanan duyguların anlaşılması için aile eğitimlerinin büyük önemi vardır. Bu eğitimlerin hedefi, aileleri desteklemek ve çocukların nitelikleriyle ilgili bilinçlendirmektir (BEBKA, 2012, 54).

Ebeveynlerin, engelli bir çocuğa sahip olmayı, aile yaşamında sürekli başa çıkmak zorunda oldukları birçok sorunla karşı karşıya gelmek olarak algıladıkları tespit edilmiştir (Ardıç, 2013; Blacher, Neece ve Packowski, 2005; Uğuz, Toros, İnanç ve Çolakkadıoğlu, 2004). Engelli bir çocuk sahibi olan aile, bu rahatsızlığın/hastalığın getirdiği sorumluluklarla başbaşadır. Diğer aileler gibi çocuklarının genel bakım ve eğitim sorumluluklarının yanında sağlık ve beceri geliştirme sorumlulukları da vardır. Bu durum kaynaklı sorumluluk üstelenen her ebeveyn daha fazla stres yaşayabilir (Cavkaytar, 2013, 55). Bu sorunlar ve travmatik deneyimler, ebeveynlerin çocuklarında sakatlık olup olmadığından şüphe ettiği ilk anla başlar. Bu sorunların ilk adımı diyagnoz sürecidir (Diken, 2007). Bu sorunlar nedeniyle ebeveynler kaygı, stres, depresyon, umutsuzluk ve travmatik stres gibi farklı psikolojik reaksiyonlar gösterebilirler (Blacher vd, 2005; Lovell, Mass ve Wetherell, 2015; Weiss, 2002). Engelli çocuklar gelişebilmek için büyük bir destek ve bakıma ihtiyaç duyarlar ve bu, aileler için bitmeyen bir strese dönüşebilir. Buna ek olarak ailelerin sağlığıyla ilgili sorunlar, ekonomik sıkıntılar, destekten yoksun kalma, yetersiz destek gibi problemlerle karşılaşılabilir (Karataş, 2002). Kimi sağlık sorunlarında stresin etkisi vardır. Stresten dolayı pek çok fiziki ve ruhsal rahatsızlık oluşabilir (Usta, 2012, 4).

Evlilik yaşamını konu alan literatüre, göre engelli bireylerin ailelerinde çatışmalara ve boşanmaya daha fazla rastlanır ve anne-baba genelde anksiyeteden, depresyondan ve benzeri ruhsal sorunlardan, üstlenilen rollerin eşit olmadığından bahseder (Dereli ve Okur, 2008). Babaların bu duruma gösterdiği tepkiler de anne üzerinde etkili olur ve annenim kaygıya, umutsuzluğa sürüklenmesine yol açabilir. Bu aileler çoğunlukla birbiriyle benzeyen aşamalar atlatır. Zaman içerisinde çocuklarındaki engeli kabul ederek onu geliştirmek ve eğitmek için gerekeni yapmaları ve çocuklarına ilgi ve sevgiyle yaklaşarak onların hayata adapte olmalarına yardımcı olmaları ideal durumdur (Ceylan, 2004). Geniş aile içinde, arkadaşlar ve komşular tarafından sağlanan sosyal desteğin sağlık sonuçları üzerindeki olumlu etkisi, yakın aile içinde, yakın işbirliği içinde çalışanların desteğinin önemli olduğu belirlenmiştir. Aile fonksiyonunun sağlığı doğrudan etkilediği ve aynı zamanda kendini algılama, sosyal destek ve stres yönetiminin etkilerine aracılık ettiği tespit edilmiştir (Parminder vd, 2005). Bu anlamda engelliler ailelerine stresin yanında bazı yük, rahatsızlık ve sorunlar getirebilir.

Wayman (2017), engelli çocuklara sahip ailelerin %2.7'sinin (annelerin %12.9'u, babaların %11.6'sı) "yüksek psikopatolojik" belirtiler; %8.8'inin "psikopatolojik" belirtiler gösterdiğini tespit etmiştir. Akçakın ve Erden (2001) ve Fırat (2000)'in araştırmalarında da annelerin depresyon

puanlarının yüksek olduğu belirlenmiştir. Güçlü ve Erkıran (2004)'ın araştırmasında çocukların ebeveynlerinde borderline kişilik bozukluğu %1.3, borderline kişilik özelliği %3.4, obsesif-kompulsif kişilik bozukluğu %19.9 ve antisosyal kişilik bozukluğu da %8.1 bulunmuştur. DEHB'li çocukların annelerinde depresyon %17.9 bulunmuştur. Yıldız (2009)'ın çalışmasında, annelerin engelli çocuğunu kabullenme veya reddetme davranışına ait algısı ve umutsuzluk düzeyi arasında doğrusal bir ilişki bulunmuştur. Annenin çocuğu reddetmesi durumunda daha umutsuz olduğu, kabullenme davranışı arttıka umutsuzluk düzeyinin azaldığı saptanmıştır.

Engelli çocukların ebeveynlerinin psikolojik reaksiyonlarını incelemeye yönelik birçok çalışma yapılmıştır (bkz., Dehkordi, Kakojoibari, Mohtashami ve Yehtakha, 2011; Gallagher, Phillips, Oliver ve Carroll, 2008; Guralnick, Hammond, Neville ve Conor, 2008; Hayes ve Watson, 2013; Hill ve Rose, 2009; Lovell, Mass ve Wetherell, 2015; şentürk ve Varol-Saraçoğlu, 2013). Bu çalışmaların bazılarında, engelli çocukların ebeveynlerinin kaygı, stres, depresyon ve umutsuzluk düzeyleri tipik gelişime sahip çocukların ebeveynleriyle karşılaştırılmıştır. Çalışmaların çoğunda, zrl çocukların ebeveynlerinin kaygı, stres, depresyon ve umutsuzluk düzeylerinin, tipik gelişim gösteren çocukların ebeveynlerinden daha yüksek olduğu bulunmuştur (Dehkordi, Kakojoibari, Mohtashami ve Yehtakha, 2011; Gallagher, Phillips, Oliver ve Carroll, 2008; Guralnick, Hammond, Neville ve Conor, 2008; Hayes ve Watson, 2013; Hill ve Rose, 2009; Lovell, Mass ve Wetherell, 2015; şentürk ve Varol-Saraçoğlu, 2013).

Konu, Amaç ve Hipotezler

1. Konu ve Problem

Araştırmanın konusu, engelli çocuğa sahip ebeveynlerin dini başa cıkma tutumları ile ret-kabul düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri arasındaki ilişkinin incelenmesi olarak belirlenmiştir. Engelli çocuklara sahip olan ebeveynlerin normal çocuklara sahip olan ebeveynlere göre yüklendiği sorumluluklarının, çocukların özel eğitim gerekliliği, yaşadıkları arkadaş sorunları, disiplin sorunları, aile içi uyum sorunları, kardeşler arasında anlaşmazlık, dev ve ders bilinci kazanım zorlukları, engelli çocukların gelişimlerinin desteklenmesi ve yaşam becerileri kazandırılması gibi çok geniş bir yelpazede yer aldığı düşünülmektedir. Engelli ailesi tüm bu sorumluluk ve yükle başa cıkabilmek için mücadele etmekte ve çeşitli başa cıkma mekanizmaları kullanmaktadır. Bu bağlamda, dini başa cıkma tutumlarının, ret-kabul düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Tüm dünyada olduğu gibi, ülkemizde de engelli bireylerin toplumun önemli bir bölümünü oluşturdukları bilinmekte (ztrk, 2011, 9), engelli çocukların ebeveynlerinin, çocuklarının yüksek bakım gereksinimi nedeniyle ruh sağlıklarının bu durumdan olumsuz etkilendiği kabul edilmektedir (Hung vd 2010). Engelli bir çocuğa sahip olan aile bu rahatsızlığın/hastalığın getirdiği sorumluluklarla başbaşadır. Diğer aileler gibi çocuklarının genel bakım ve eğitim sorumluluklarının yanında sağlık ve beceri geliştirme sorumluluklarını da yüklenmek durumundadır. Bu açıdan daha fazla sorumluluk üstlenen her ebeveyn daha fazla stres yaşayabilir (Cavkaytar, 2013, 55). Engelli bir

çocuğun, ebeveyn açısından stres kaynağı olduğu, ailesine yeni yükler getirdiği ve ailesinde görülebilecek bazı rahatsızlıkların ve sorunların da etkeni olabildiği belirlenmiştir.

Engelli bir çocuğu büyütmek ebeveynler için beklenmedik bir deneyim olarak değerlendirilmektedir (Raina vd, 2005). Özellikle anne ruh sağlığı hem anneler hem de çocuklar için önemlidir, çünkü anne ruh sağlığının bozukluğunun olumsuz ebeveynlik uygulamalarıyla, (McLennan ve Kotelchuck, 2000; Minkovitz vd, 2005); çocuk sağlığı sorunları ile (Ferro ve Speechley, 2009; Schwebel ve Brezausk, 2008) ve düşük akademik başarı ile (Shen vd, 2016) ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Engelli çocuğa sahip ailelerin çocuklarını olduğu gibi kabullenmek yerine reddetme tutumuna yönelmesi durumunda ise çocukların gelişimlerinin olumsuz etkileneceği düşünülmektedir. Bu bağlamda alanyazın incelendiğinde ebeveynlerinden reddetme yaşayan çocukların, belirli kişilik özelliklerine özgü, daha spesifik olarak duygusal dengesizlik olan zihinsel bozuklukları (pasiflik, ilgisizlik, umutsuzluk ve depresyon duyguları) daha fazla içselleştirme yaygınlığına sahip olduğu bildirilmiştir (Baumrind, 1971; Del Barrio vd, 2006; Lansford vd, 2014; McCoy ve Cybele, 2011; Naghavi ve Redzuan, 2012; Piko ve Balázs, 2012; Aunola vd, 2013). Bazı araştırmalar, anne/baba kabulünün-reddinin, çocukların psikolojik uyumu üzerindeki rolünü ayrı ayrı analiz etmeye çalışmıştır. Elde edilen sonuçlar, her iki kabul-ret türünün tüm kültürlerde eşit derecede önemli olduğunu ve her iki cinsiyetten çocuklarla benzer değişkenlerle ilişkili olduğunu göstermiştir (Ali vd, 2015). Bu bağlamda, zihinsel sağlık bozukluklarının (içselleştirme veya dışsallaştırma) en iyi yordayıcısının, ebeveynlerin cinsiyetinin değil, çocukları ve çocukları arasındaki ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir (Pinquart, 2017; Rodriguez vd, 2016). Çöp, Kültür ve Dinç'in (2016) yaptığı bir araştırmada, engelli çocukların ana babalarını daha ilgisiz, daha az sevecen ve daha reddedici gördükleri ve daha az denetleyici olarak algıladıkları bulunmuştur.

Engelli çocuğa sahip ebeveynlerin yükledikleri sorumluluklarla başa çıkma yollarından birinin dini yönelimler olduğu düşünülmektedir. Dini yönelim önemli bir başa çıkma stratejisi olarak ele alınmaktadır (Pargament, 1997; Ekşi, 2001; Pargament ve Hill, 2003; Ayten, 2012; Hökelekli, 2015). Din, hayatın zorluklarıyla mücadele sürecinde, olumlu veya olumsuz değerlendirilmesinde bir başa çıkma stratejisi olarak iyi bir çıkış noktası sağlayabilir (Ekşi, 2001).

Başlangıçta psikolojinin çeşitli nedenlerden dolayı tabu olarak kabul ettiği ve mesafeli durduğu dini ve manevi konular, son yıllarda özellikle Batıda psikoloji ve psikiyatri camiasında dikkate alınmaya başlanmış ve pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir (Bergin, 1980; akt, Ekşi, 2001). Araştırmacılar, bireyin stresle başa çıkma ve sıkıntılarını aşma sürecinde dini destek almasının daha yararlı olacağını ve daha az sıkıntı ile olayların üstesinden gelebileceğini ifade etmişlerdir (Pargament ve Hill, 2003). Bu süreçte pek çok dini başa çıkma ölçeği geliştirilmiş; dini başa çıkma ile dini yönelim, kişilik özellikleri, depresyon, dini olmayan başa çıkma stratejileri, kronik rahatsızlıklar, kanser, endişe ve incinebilirlik, etnik kimlik gibi pek çok değişkenin ilişkisi araştırılmıştır (Ekşi, 2001).

Bir başka bakış açısıyla dini başa çıkma, bireylerin öfkeyle ve diğer sorunlarıyla baş edemedikleri durumlarda kendinden üstün bir varlığa sığınma ihtiyacından kaynaklanan bir başa çıkma tarzıdır (Karakaş ve Koç, 2014). Dini başa çıkma, bireyin gündelik hayatında karşılaştığı sıkıntı, zorluk ve problemlerin üstesinden gelmesinde dinden nasıl ve ne düzeyde destek aldığını göstermektedir (Ayten vd, 2012). Pargament'e göre sıkıntılarla karşılaşan insanoğlu bu sıkıntıların sebebine dair bir sorgulama içerisine girer ve nedensel yüklemelerde bulunur. Sıkıntılarla başa çıkabilmek için de dini ve manevi değerlerden destek alır (Pargament, 1997, 190-240). Bu bağlamda araştırmada engelli çocuğa sahip ebeveynlerin, dini başa çıkma tutumları ile ret-kabul düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri olan depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeyleri ve bunlar arasındaki ilişkiler incelenecektir. Araştırmanın problem cümlesi, "Engelli ocuğa sahip ebeveynlerin, dini başa çıkma tutumları ile ret-kabul düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri arasındaki ilişki ne düzeydedir?" şeklinde belirlenmiştir.

2. Amaç ve önem

Araştırmanın temel amacı, engelli çocuğa sahip ebeveynlerin, dini başa çıkma tutumları ile ret-kabul düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Söz konusu bu üç olgu arasındaki ilişki ve etkileşim, bir çalışma grubu üzerinde anket tekniği kullanılarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda, dini başa çıkma tutumlarının ret-kabul ile ilişkisi noktasında etkisinin olup olmadığı, gerçekleştirilen araştırmayla tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu araştırmayla Batı'da konuyla ilgili literatürdeki bilgiler ve kültürümüzdeki bilgilerin toplanması ve yorumlanmasıyla psikoloji, din psikolojisi ve ilgili alanlara zenginlik katmak amaçlamıştır.

Engelli ocuğa sahip ebeveynler yaşadıkları güçlüklere karşı dini başa çıkma stratejilerini kullanabilmektedirler. İnsan hayatının büyük kısmını kuşatan ve başa çıkma mekanizmalarına da yansıyan dini unsurlar, başa çıkma sürecinden ayrı düşünülemez. Dolayısıyla belirli durumlarda kullanılan dini başa çıkma tarzlarının anlaşılmasının, ebeveynin ret-kabul tutumu ile ilişkisi ve ruhsal sağlığına etkisi bağlamında incelenmesinin, durum tespiti, gerekli koruyucu ve destekleyici önlemlerin alınması ve müdahale açısından önemli ve faydalı olacağı düşünülmektedir.

Ebeveynlerin çocuklarının sorumlulukları karşısında dini başa çıkma ve ret-kabul tutumları ile ruh sağlıkları ilişkisinin tespit edilmeye çalışılması bu araştırmayı önemli kılmaktadır. Literatür incelendiğinde bu konuda daha önce yapılmış bir araştırmaya rastlanmamıştır. Araştırmada elde edilen bulgular ile dini hassasiyetlerin gerek başa çıkma ve gerekse ret-kabul tutumlarındaki etkisi incelenmiş olmaktadır. Dini başa çıkma düzeyleri ile ruh sağlığı ilişkisinin incelenmesi de ayrıca önemlidir. Elde edilecek olan tüm bu bulguların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca toplumsal bir olgu olan dini yönelimlerin bir başa çıkma stratejisi olarak ne düzeyde kullanıldığının belirlenmesi, araştırmayı diğer bir yönden önemli kılmaktadır.

3. Hipotezler

- Engelli çocuğu olan ebeveynlerin dini başa çıkma tutumları düşük düzeydedir.
- Ebeveynler çocuklarını orta düzeyde kabullenmektedirler.

- Ebeveynlerin depresyon, anksiyete ve stres durumları yüksek, hayat memnuniyeti durumları düşük düzeydedir.
- Ebeveynlerin olumlu dini başa çıkma tutumları ile reddetme düzeyleri arasında negatif bir ilişki vardır.
- Ebeveynlerin olumlu dini başa çıkma tutumları ile depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
- Ebeveynlerin olumsuz dini başa çıkma tutumları ile depresyon düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır. Olumsuz dini başa çıkma tutumları ile anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Araştırma konusu, daha önce de belirtildiği üzere, engelli çocuğa sahip ebeveynlerin dini başa çıkma tutumları ile kabul-ret düzeyleri ve ruh sağlığı göstergeleri arasındaki ilişki olarak belirlenmişti. Bu bağlamda araştırmada nicel yöntemlerden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. “Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekilde betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez” (Karasar, 2009, 77). Creswell (2014, 13), tarama çalışmasının bir araştırma evreninin eğilimini, tutumunu veya görüşlerini, belirlenen evrendeki bir örnekleme çalışarak nicel veya sayısal olarak tanımlamaya imkân sağladığını ifade etmektedir. İlişkisel tarama modelleri ile elde edilen ilişkiler, bir değişkendeki durumun bilinmesi ile birlikte buna bağlı olarak bir diğer değişkenin tahmininde faydalı sonuçlar ortaya koymak için bazı ipuçları sunarken öte yandan ortaya konan ilişkiler gerçek bir neden sonuç ilişkisi olarak yorumlanamamaktadır (Karasar, 2009, 82).

2. Çalışma Grubu

Araştırma İstanbul’da yapılmıştır. Zihinsel, otizm ve down sendromlu çocuklara sahip ebeveynlerden araştırmaya gönüllü olarak katılan 514 kişiden çalışma grubu oluşturulmuştur. Araştırma verileri 2020-2021 yıllarında, İstanbul’un Üsküdar, Maltepe, Ümraniye, Sancaktepe, Fatih, Gaziosmanpaşa, Çekmeköy ve Kadıköy ilçelerinden toplanmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Ebeveynlerin Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans ve Yüzde Değerleri

	Gruplar	<i>f</i>	%
Ebeveyn	Anne	354	68,9
	Baba	160	31,1
Yaş	30 yaş ve altı	159	30,9
	31-40 yaşında	193	37,5
	41 yaş ve üzeri	162	31,5
Medeni Durum	Bekâr	144	28,0
	Evli	178	34,6
	Boşanmış	63	12,3
	Dul	129	25,1

Eğitim Durumu	İlkokul	267	51,9
	Ortaokul	101	19,6
	Lise	49	9,5
	Üniversite	97	18,9
Meslek	Memur	67	13,0
	İşçi	74	14,4
	Emekli	148	28,8
	Serbest	86	16,7
	Ev hanımı	87	16,9
	İşsiz	52	10,1
Gelir Durumu	2000 TL altı	107	20,8
	2001-3000 TL	117	22,8
	3001-4500 TL	177	34,4
	4501 TL üstü	113	22,0
Eř İle Akrabalık Durumu	Var	141	27,4
	Yok	373	72,6
Eř Akrabalık Derecesi	Yok	373	72,6
	2. Derece	41	8,0
	3. Derece	78	15,2
	Uzaktan	22	4,3
Çocuk Cinsiyet	Kız	309	60,1
	Erkek	205	39,9
Çocuk Yaş	0-3 yaşında	131	25,5
	4-6 yaşında	166	32,3
	7-10 yaşında	103	20,0
	11 yaş ve üzeri	114	22,2
Kardeş Sayısı	Tek Çocuk	198	38,5
	2 Kardeş	202	39,3
	3 Kardeş	75	14,6
	4 ve üzeri	39	7,6
Çocuk Engel Türü	Zihinsel Engel	196	38,1
	Otizm	205	39,9
	Down Sendrom	76	14,8
	Diğer	37	7,2
Başka Engelli Çocuk Olma Durumu	Var	108	21,0
	Yok	406	79,0
Günlük İşlerde Sorun Yaşama	Evet	305	59,3
	Hayır	209	40,7
Aile İçi Sorun Yaşama	Evet	136	26,5
	Hayır	378	73,5
Çocukla İlgilenme	Evet	163	31,7
	Hayır	351	68,3
Psikolojik Destek Alma Durumu	Evet	79	15,4
	Hayır	435	84,6
Rehabilitasyona Devam Etme Süresi	1 yıldan az	163	31,7
	1-2 yıl	225	43,8
	3-4 yıl	102	19,8
	5 yıl ve üzeri	24	4,7
Dindarlık Düzeyi	Çok Dindar	168	32,7
	Dindar	253	49,2
	Biraz Dindar	67	13,0
	Dindar Değil	10	1,9
	Hiç Dindar Değil	16	3,1
Toplam	514	514	100

3. Ölçme Araçları

3.1. Kişisel Bilgi Formu

Araştırmaya katılanların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik olarak hazırlanan sorulardır. Burada cinsiyet, yaş, eğitim durumu gibi sorular yöneltilmiştir.

3.2. Dini Başa Çıkma Tutumu Ölçeği

Katılımcıların zor ve sıkıntılı durumlarda yöneldikleri başa çıkma etkinliklerini ve bu etkinliklere başvurma sıklığını tespit etmeye yönelik olarak, Pargament, Koenig ve Perez (2010) tarafından geliştirilen Dini Başa Çıkma Ölçeği'nden yararlanılarak, Ayten (2012) tarafından oluşturulan Dini Başa Çıkma Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin söz konusu çalışmadaki boyutlandırılmaları korunmuştur. Ölçek, olumlu dini başa çıkma ve olumsuz dini başa çıkma olarak adlandırılan iki faktörden ve dokuz alt boyuttan oluşmaktadır. Olumlu dini başa çıkma "Allah'a yönelme, hayra yorma, dini yakınlaşma, dini yalvarma, dini dönüşüm, dini istikamet arayışı"; olumsuz dini başa çıkma ise "manevi hoşnutsuzluk, şerre yorma ve kişilerarası dini hoşnutsuzluk" boyutlarında ifade edilen niteliklerden oluşmaktadır.

5'li Likert tipinde hazırlanan ölçekte, katılımcılardan, ifade edilen başa çıkma durumuna ne sıklıkla başvurduklarını belirtmeleri bakımından; 5-Her zaman, 4- Çoğu zaman, 3-Bazen, 2-Nadiren, 1-Hiçbir zaman seçeneklerinden birinin tercih edilmesi istenmiştir. Her bir üst boyut için ayrı ayrı aritmetik ortalamalar hesaplanmıştır. Buna göre her bir üst boyutta elde edilen yüksek değerler söz konusu boyuta giren etkinliklerin kullanılma sıklığının arttığını; düşük ortalamalar ise azaldığını ifade etmektedir. Testin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısının .883 olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğin yapı geçerliliğini belirlemek üzere yapılan faktör analizinde, Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerinin ,777; Bartlett's Test of Sphericity değerinin ise $\chi^2 = 1976,212$; $p = 000$ olduğu tespit edilmiştir.

3.3. Ebeveyn Kabul-Red/Kontrol Ölçeği

1978 yılında Rohner ve arkadaşları tarafından, algılanan ebeveyn kabulünün ve reddinin değerlendirilmesi amacıyla dört alt ölçekten ve 60 maddeden oluşan EKAR Ölçeği geliştirilmiştir (Rohner, 1998). Zamanla EKAR Teorisi'ndeki gelişme ve eklemelere paralel olarak 1987 yılında, ölçeğe "ebeveyn kontrolü" alt ölçeği ile birlikte 13 madde daha eklenmiş ve 73 maddelik son halini alan bu ölçek "Ebeveyn Kabul-Red/Kontrol Ölçeği" olarak adlandırılmıştır (Rohner ve Khaleque, 2003).

Ebeveyn Kabul-Red/Kontrol Ölçeğinin 73 maddelik uzun ve 29 maddelik kısa olmak üzere iki şekli bulunmaktadır. Bu çalışmada Ebeveyn Kabul-Red/Kontrol Ölçeği'nin kısa formu uygulanmıştır. Ölçekten elde edilen puanın yüksek olması ebeveyn reddinin yüksekliğini ve çocuğunu kabul düzeyinin bir o kadar düşük olduğunu ifade etmektedir. EKRÖ/K'de yer alan maddelerden olumlu ifadeler için puanlama "hemen hemen her zaman doğru" (1 puan), "bazen doğru" (2 puan), "nadiren doğru" (3 puan), "hiçbir zaman doğru değil" (4 puan) biçiminde; olumsuz ifadeler için ise ters puanlama yapılarak "hemen hemen her zaman doğru" (4 puan), "bazen doğru" (3 puan), "nadiren doğru" (2 puan), "hiç bir zaman doğru değil" (1 puan) biçiminde dördümlü Likert tipi ölçek üzerinde

cevaplanmaktadır. Ebeveyn EKRÖ/K, anne ve babaların çocuklarına karşı kendi davranışlarını objektif olarak değerlendirdikleri bir öz bildirim ölçeğidir. Ölçekten alınan en yüksek puan 116, en az puan ise 29'dur. Ölçeğin Türkçe'ye evirisi Anjel ve Erkman tarafından, dilsel eşitlik ile ilgili son düzenlemeler ise Erkman tarafından yapılmıştır (Toran, 2005). EKRÖ/K leği 26'dan fazla dile çevrilmiş ve yaklaşık 60 ülkede 230'dan fazla çalışmada kullanılmıştır. EKRÖ'nn çeşitli ülkelerde yapılmış geçerlik ve güvenirlik çalışmalarında güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğu gösterilmiştir (Khaleque ve Rohner, 2002, 2015).

3.4. Depresyon, Anksiyete ve Stres leği (DASÖ)

Araştırmaya katılan ebeveynlerin depresyon, anksiyete ve stres düzeylerini belirlemek için Lovibond ve Lovidond (1995) tarafından geliştirilen Akın, Abacı ve etin (2007) tarafından Türkçe uyarlaması yapılan Depresyon, Anksiyete ve Stres leği (DASÖ) kullanılmıştır. Bu ölçeğin psikometrik özellikleri aşağıda verilmiştir.

Depresyon, Anksiyete ve Stres leği'nin (DASÖ) Türkçe'ye uyarlanması sürecinde bir dizi geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular Türkçe ve orijinal formlar arasındaki ilgileşim katsayılarının, depresyon için .97 ($p<.001$), anksiyete için .98 ($p<.001$), stres için .97 ($p<.001$) ve ölçeğin bütünü için .99 ($p<.001$) olduğunu göstermiştir. DASÖ'nn geçerlik çalışması olarak yapı, uyum ve ayırt edici geçerlikleri incelenmiştir. Güvenirlik alışmaları olarak ise Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı, test-tekrar test, iki-yarı güvenirlikleri ve düzeltilmiş madde-toplam korelasyonları incelenmiştir. DASÖ'nn Cronbach Alpha iç tutarlık katsayıları ölçeğin bütünü için .89, depresyon, anksiyete ve stres alt boyutları için sırasıyla .90, .92 ve .92 olarak bulunmuştur. Ölçek alt boyutlarının herbiri (Depresyon, Anksiyete ve Stres) 14'er maddeden oluşmaktadır.

3.5. Hayat Memnuniyeti leği (HMÖ)

Hayat memnuniyeti, kişinin idealindeki hayatı yaşadığını düşünmesi, hayat şartlarını beğermesi ve tekrar yaşama şansı sunulsa bile hlihazırda yaşadığı hayatta pek çok şeyi değerstiremeyecek olması gibi duygu ve düşünceleri içermektedir. Araştırmada, katılımcıların hayat memnuniyeti düzeylerini ölçmek için Ayten (2013) tarafından tercüme edilen ve Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılan, Diener, Emmons, Larsen ve Griffin tarafından geliştirilmiş olan Hayat Memnuniyeti leği (The Satisfaction with Life Scale) kullanılmıştır. Ölçek hayattan memnuniyeti içeren beş ifadeden oluşur: 'Pek çok yönüyle idealimdeki hayatı yaşıyorum', 'Hayat şartlarım mükemmeldir', 'Hayatımdan memnunum', 'şimdiye kadar hayatta istediğim çoğu şeyi elde ettim', 'Dünyaya yeniden gelseydim, hayatımda neredeyse hiçbir değeriklik yapmazdım'. Ebeveynlerden her ifadenin kendilerine ne kadar uyup uymadığını işaretlemeleri istenmiştir. Seçenekler 'bana hiç uygun değil' ve 'bana çok uygun' şeklindedir. 1 ile 7 arasında değerşen bir parametrede puanlama yapılmıştır. Buna göre ortalamanın 7'ye yaklaşması hayat memnuniyetinin arttığına, 1'e yaklaşması ise hayat memnuniyetinin düştüğüne işaret etmektedir.

4. Verilerin Toplanması ve Analiz

Ölçekler hazırlandıktan sonra etik kurul iznine başvurulmuş, etik kurul izni alındıktan sonra verilerin toplanmasına geçilmiştir. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerine gidilerek ebeveynlere araştırmanın amaçları anlatılmıştır. Araştırmaya katılmak isteyen ebeveynlere anketler verilmiştir. Veriler yüz yüze toplanmıştır. Daha sonraki aşamada anketler ön incelemeye alınmıştır. Uygun olmayan (boş kalmış, eksik doldurulmuş) anketler analiz dışı bırakılmıştır. Ölçeklerden toplanan veriler kodlanarak bilgisayar ortamında SPSS paket programı yardımı ile çözümlenmiştir. Ölçeğin birinci bölümüne ilişkin verilerle ilgili anlamlı birleştirmeler yapıldıktan sonra frekans ve yüzde dağılımları; ebeveynlerin algılamalarının belirlenmesi için aritmetik ortalama ve standart sapma alınmıştır. Ölçekler arasındaki ilişkilerin saptanması amacıyla Pearson korelasyon analizinden yararlanılmıştır.

Bulgular Ve Tartışma

1. Dini Başa Çıkmaya İlişkin Bulgular

Tablo 2. Dini Başa Çıkma Ölçeğine İlişkin Ortalama Değerler

Değişkenler	N	M	SD
Olumlu Dini Başa Çıkma	514	13,40	2,938
Olumsuz Dini Başa Çıkma	514	12,43	2,586

Tablo 2'deki verilere göre, ebeveynlerin Dini Başa Çıkma Ölçeği'nde olumlu dini başa çıkma alt boyutunda "düşük" düzeyde (M=13,40 (1,91); SD=2,938); olumsuz dini başa çıkma alt boyutunda yine "düşük" düzeyde başa çıkma stratejileri kullandıkları belirlenmiştir (M=12,43 (2,07); SD=2,586). Bu bağlamda, araştırmanın, engelli çocuğu olan ebeveynlerin dini başa çıkma tutumlarına sahip olacakları şeklindeki hipotezi doğrulanmıştır. Ancak ebeveynlerin çoğunluğunun (%82) kendilerini "dindar" ve "çok dindar" olarak algılamalarına karşılık başa çıkma yöntemi olarak dini değerleri "düşük" düzeyde kullanıyor olmaları düşündürücüdür. Bu durum, araştırmaya katılan ebeveynlerin çoğunluğunun psikolojik destek almadıkları (%85) ve rehabilitasyona devam etme sürelerinin iki yıl veya daha az (%75) olduğu da dikkate alındığında, başa çıkma sürecinde dini değerleri kullanma konusunda desteğe, güçlendirmeye, yardım ve rehberliğe ihtiyaç duydukları şeklinde yorumlanabilir. Nitekim zihinsel engelli çocukların ebeveynlerinin dini başa çıkma durumlarını inceleyen Akgemik (2019), engelli çocuğa sahip olan ebeveynlerin bu durumlarını anlamakta ve kabul etmekte güçlük çektiklerini, bunu zaman zaman kendileri için bir ceza olarak algıladıklarını ve bir rehberliğe ihtiyaç duyduklarını belirlemiştir. Gören (2015) de, down sendromuna sahip çocukların annelerinin destek ihtiyaçları ve destek kaynaklarının belirlenmesini amaçlayan araştırmasında, annelerin sağlıklı dini bilgilere ve başlarına gelen bu durumu anlamlandırmak için manevi desteğe ihtiyaç duyduklarını, hayatlarının çeşitli safhalarında bununla ilgili arayışa girdiklerini tespit etmiş ve engelli çocukların annelerine manevi bakım hizmeti verilmesinin gerekli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Karagöz'ün (2020), manevi içerikli grup rehberliğinin özel gereksinimli çocuk sahibi annelerin dini başa çıkma düzeylerine etkisini incelediği araştırmasında ise, katılımcıların olumlu dini başa çıkma düzeylerinde anlamlı düzeyde artma; olumsuz dini başa çıkma düzeylerinde de uygulama sonrasında anlamlı düzeyde azalma olmuştur. Dolayısıyla hem engelli bireylere hem de ebeveynlerine içinde buldukları durumla başa çıkma ve kabullenme sürecinde

daha yaygın ve ulaşılabilir bir dini ve manevi danışmanlık ve rehberlik imkânı sunmanın, olumlu, kolaylaştırıcı, geliştirici ve güçlendirici bir destek sağlayacağı anlaşılmaktadır.

2. Ebeveyn Kabul-Ret Ölçeğine İlişkin Bulgular

Tablo 3. Kabul-Ret/Kontrol Ölçeğine İlişkin Ortalama Değerler

	N	M	SD
Kabul-Red	514	86,96	8,052

Tablo 3'te özetlenen bulgulara göre, ebeveynlerin Kabul-Ret/Kontrol Ölçeği'nde "orta" düzeyde kabul-ret davranışı sergiledikleri (M=86,96 (3,00); SD=8,052) yani çocuklarını orta düzeyde reddetme tutumuna sahip oldukları görülmekte, dolayısıyla engelli çocuğu olan ebeveynlerin çocuklarını kabullendikleri şeklindeki hipotez doğrulanmış olmaktadır. Bu bulgu, ebeveynlerin engelli çocuklarını kabul noktasında orta düzeyde buldukları şeklinde yorumlanabilir. Sandler-Loeff ve Shahak (2006), zihinsel engelli çocukların ebeveynlerinin, toplumun ve kültürel yapının çocuklarını reddedeceğinden korktuklarını belirtmişlerdir. Bu reddediliş düşüncesinin, engelli çocuğun toplumun kurallarına uyamayacağı, güzellik ve bağımsızlık gereksinimlerini ihlal edeceği görüşünden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Akgemik (2019) ise, zihinsel engelli çocuklara sahip ebeveynlerin çocuklarını kabul aşamasında zorluklar yaşadıklarını, durumlarını anlamlandırmaya çalıştıklarını belirlemiş, fakat daha sonra mevcut durumlarını kabullenmek zorunda olduklarını düşündüklerini aktarmıştır.

Ülkemizde yapılan bazı araştırmalarda engelli çocuğu olan ebeveynlerin çocuklarının engel durumundan dolayı suçluluk ve pişmanlık duydukları, isyan edip çaresizlik yaşadıkları, engeli olan çocuklarına karşı tahammülsüz ve anlayışsız oldukları (İçmeli vd, 2008, 2); çocuklarının engelini reddettikleri, çocuklarına bakarken kendilerini iyi hissetmedikleri (Işıkhan, 2005, 16); bazı araştırmalarda ise engelli çocuğunu kabul eden ebeveynlerin daha olumlu bir tutum içinde oldukları belirlenmiştir (Yamaç, 2011; Yıldız, 2009). Yapılan araştırmalarda çeşitli faktörlerin ebeveynin çocuğu kabul veya reddinde etkili olduğu görülmektedir. Çocuğun engel türü ile ebeveynin algıladığı sosyal destek düzeyi bu faktörler arasındadır. Önder ve Gülay'ın (2010) araştırmasında, zihinsel engelli çocuğa sahip olan ebeveynlerin çocuklarına karşı daha reddedici bir tutum içinde oldukları, ebeveynlerden birinin kabul-ret düzeyinin de diğer ebeveynin kabul-ret düzeyini etkileyebileceği bulgulanmıştır. Balıkçı'nın (2019), engelli çocukların kabul veya reddinde ebeveynlerin algıladıkları sosyal destek düzeyi etkisine ilişkin araştırmasında, annenin, babanın ve her ikisinin algıladığı sosyal destek düzeyi yükseldikçe, çocuğu kabul durumunun da yükseldiği tespit edilmiştir.

Ülkemizde engelli ebeveynlerinin dini ve/veya manevi yönelimlerinin çocuklarını kabul veya reddine etkisine ilişkin doğrudan bir araştırmaya rastlanmamış olsa da, birçok araştırmada (Kula, 2006; Karagöz, 2010, 2020; Karataş, 2018), ebeveynlerin dini inanç ve uygulamalarının kabullenmeyi kolaylaştırıcı ve olumlu yönde bir değişim sağladığı görülmektedir. Dolayısıyla ebeveynlere profesyonel ve sosyal destek sağlanırken inanç, maneviyat ve ahlak gibi önemli kaynaklar dikkate alınmalı, bir sosyal destek aracı olarak dini ve manevi bakım ve rehberlik hizmetlerinde de ebeveynlerin dini ve manevi potansiyellerini ortaya çıkarıcı, geliştirici, güçlendirici

ve destekleyici çalışmalar yapılmalıdır. Bu konudaki duyarlılığın, ebeveynlerin biyo-psiko-sosyal sağlığını sürdürmesi için gerekli olduğu unutulmamalıdır.

3. Depresyon, Anksiyete, Stres ve Hayat Memnuniyetine İlişkin Bulgular

Tablo 4. Depresyon, Anksiyete, Stres ve Hayat Memnuniyeti Ölçeğine İlişkin Ortalama Değerler

Değişkenler	N	M	SD
Depresyon	514	27,51	3,877
Anksiyete	514	26,23	3,816
Stres	514	28,89	3,808
Toplam Ölçek	514	82,63	8,345
Hayat Memnuniyeti	514	12,39	5,191

Tablo 4'te özetlenen bulgular incelendiğinde ebeveynlerin, Depresyon, Anksiyete, Stres ve Hayat Memnuniyeti Ölçeği'nde depresyon alt boyutunda "düşük" (M=27,51 (1,96); SD=3,877); anksiyete alt boyutunda "düşük" (M=26,23 (1,87); SD=3,816); stres alt boyutunda "düşük" (M=28,89 (2,04); SD=3,808); toplam ölçek alt boyutunda "düşük" (M=82,63 (1,96); SD=8,345) ve hayat memnuniyeti alt boyutunda "düşük" (M=12,39 (2,47); SD=5,191) düzeyde puanlar elde ettikleri görülmektedir.

Araştırmaya katılan engelli çocuklara sahip ebeveynlerin düşük düzeyde depresyon, anksiyete ve stres belirtileri gösterdiği ve düşük hayat memnuniyeti düzeyine sahip oldukları bulgusundan hareketle, bu konudaki hipotezlerin kısmen doğrulandığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ebeveynlerin depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeyinin toplumsal dağılımdaki yaygınlık düzeyinde bulunduğu yani genel ortalamanın bir yansıması olduğu söylenebilir. Ancak alanyazında, engelli çocukların ebeveynlerinin psikolojik reaksiyonlarını incelemeye yönelik olarak gerçekleştirilen bazı karşılaştırmalı araştırmalarda, engelli çocukların ebeveynlerinin kaygı, stres, depresyon ve umutsuzluk düzeylerinin, normal gelişim gösteren çocukların ebeveynlerinden daha yüksek olduğu bulunmuştur (bkz., Dehkordi, Kakojoibari, Mohtashami ve Yehtakha, 2011; Gallagher, Phillips, Oliver ve Carroll, 2008; Guralnick, Hammond, Neville ve Conor, 2008; Hayes ve Watson, 2013; Hill ve Rose, 2009; Lovell, Mass ve Wetherell, 2015; Şentürk ve Varol-Saraçoğlu, 2013; Akçakın ve Erden, 2001; Fırat, 2000). Engelli çocuk sahibi olmak yaşanabilecek en büyük streslerden biridir. Bu durum ebeveynler tarafından son derece üzüntü verici, küçültücü ve çözümsüz bir problem olarak algılanabilir. Nitekim engelli çocukların ebeveynlerinin çocuklarının bu durumundan olumsuz etkilendiği (Hung vd 2010); kronik engelli çocukların bakım sürecinin ebeveynlerinin hem fiziksel sağlığına hem de psikolojik sağlığına zarar verdiği (Parminder vd, 2005); iki engelli çocuk yetiştirmenin, annenin psikolojik sıkıntı düzeyi ile ilişkili olduğu (olasılık oranı: bir çocuk için 1.72, iki çocuk için 2.85); ayrıca engelli olmayan çocuklarla karşılaştırıldığında anlamlı olarak ilişkili olduğu bildirilmiştir (Yamaoka vd, 2016).

4. Korelasyon Analizine İlişkin Bulgular

Tablo 5. Korelasyon Analizi Sonuçları

		Olumlu Dini Başa ıkma	Olumsuz Dini Başa ıkma	Kabul Red	Depresyon	Anksiyete	Stres	Toplam lek	Hayat Memnuniyeti
Olumlu Dini Başa ıkma	r	1	-,036	-,107*	,065	,002	-,065	,001	-,028
	p		,411	,015	,144	,968	,141	,980	,522
	N		514	514	514	514	514	514	514
Olumsuz Dini Başa ıkma	r		1	,073	,128**	,037	,015	,083	-,077
	p			,098	,004	,405	,727	,059	,081
	N			514	514	514	514	514	514
Kabul-Red	r			1	-,049	,011	-,065	-,048	-,081
	p				,266	,810	,143	,282	,067
	N				514	514	514	514	514
Depresyon	r				1	,313**	,427**	,802**	-,041
	p					,000	,000	,000	,358
	N					514	514	514	514
Anksiyete	r					1	,127**	,660**	,001
	p						,004	,000	,977
	N						514	514	514
Stres	r						1	,713**	,030
	p							,000	,492
	N							514	514
DASO Toplam lek	r							1	-,004
	p								,920
	N								514
Hayat Memnuniyeti	r								1
	p								
	N								

* $p < ,05$ ** $p < ,01$

Değişkenler arası korelasyonlar incelendiğinde, olumlu dini başa çıkma tutumunun reddetme ile negatif yönlü anlamlı ilişkisinin olduğu yani olumlu dini başa çıkma tutumu arttıkça reddetme tutumunun azaldığı; depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti ile anlamlı ilişkisinin olmadığı belirlenmiştir. Olumsuz dini başa çıkma tutumunun depresyon ile pozitif yönlü anlamlı ilişkisinin olduğu, yani olumsuz dini başa çıkma tutumu arttıkça depresyonun arttığı; anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti ile anlamlı ilişkisinin bulunmadığı belirlenmiştir. Bu çerçevede ilgili hipotezlerin doğrulandığı anlaşılmaktadır.

Ulaşılan sonuçlar bağlamında, olumlu dini başa çıkma tutumları arttıkça ebeveynin engelli çocuklarını kabul davranışlarının arttığı söylenebilir. Çocukların sağlıklı bir gelişim için ihtiyaç duydukları olumlu tutum ve davranışları ebeveynlerinden ve çevrelerinden görmeleri önemlidir. Ebeveynin engelli çocuğu kabul-ret tutumları ile dini başa çıkma ilişkisi, din psikolojisi literatüründe doğrudan araştırma konusu edilmemişse de, dini inanç, kavram ve uygulamaların ebeveynlerin çocuklarının durumunu anlama ve kabullenme konusundaki katkı ve etkisine ilişkin bazı araştırmaların bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Karagöz'n (2010), otizmliler çocukların aileleriyle gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre, ebeveynlerin dini anlamda yaşadıkları sorgulama süreci neticesinde çoğunluğunun dini duygu ve düşüncelerinde olumlu yönde bir değişim yaşadıklarını ifade ettikleri, çocuklarının engelini anlamlandırma ve açıklamada dini kavramlara başvurdukları, dini başa çıkma tarzlarına önemle yer verdikleri tespit edilmiştir. Karataş'ın (2018),

görme engelli bireylerin aileleriyle gerçekleştirdiği araştırmada da, ebeveynlerin bu durumu anlamlandırma, açıklama ve kabullenmede dini kavramlara başvurdukları, başa çıkma sürecinde dua ve dini uygulamalardan yararlandıkları, dini inanç ve yaklaşımın çocuklarının engel durumlarıyla başa çıkmada olumlu bir etkisinin bulunduğu belirlenmiştir.

Olumsuz dini başa çıkma tutumlarının depresyon ile pozitif yönlü anlamlı ilişkisi bağlamında, olumsuz dini başa çıkma tutumu arttıkça depresyonun arttığı söylenebilir. Özellikle ekonomik sıkıntı, duygusal/psikolojik ilişki sorunu, işyeri problemleri, aile içi sorunlar ve sakatlık, yaralanma, hastalık gibi olayları yaşayan insanlarda daha çok olumsuz dini başa çıkma tutumlarının ortaya çıktığı gözlenmiştir (Topuz, 2003, 110-148). Alanyazın incelendiğinde, depresyondan acı çekenler için dinin ve dini başa çıkmanın önemli bir kaynak olduğu, bu kişilerden manevi destek verme ve gözetme, hayra yorma, işbirliği gibi olumlu dini başa çıkma yöntemleri kullananların daha iyi bir ruh sağlığına sahip olduğu gösterilmiştir. Buna karşılık erteleme, şerre yorma, manevi hoşnutsuzluk gibi olumsuz dini başa çıkma yöntemlerini kullananlarda depresif belirtilerin artmış olduğu kaydedilmiştir (Klaassen, McDonald ve James, 2006, 114). Tarakeshwar ve Pargament (2001, 247-260), engelli çocukların ailelerinde dinin rolünü tespit etmek üzere gerçekleştirdikleri bir araştırmada, olumlu dini başa çıkma tutumunun daha düşük düzeyde stres ile; olumsuz dini başa çıkma tutumunun ise depresyon, anksiyete ve yüksek stres düzeyi ile ilişkili olduğunu bulgulamışlardır. Bennett ve arkadaşlarının (1995) yaptıkları bir araştırmada da, engelli çocuğu olan bazı ebeveynler için dinin güçlü bir destek kaynağı olduğu, dua etmenin, dini toplantılara katılmanın ve dini inançların rahatlatıcı özelliğe sahip olduğu tespit edilmiştir.

Dini başa çıkma, kişinin zorluklar karşısında dini inançları ışığında bir duruş benimsemesi, yaşanan güçlüğü dini ritüeller, anlam, huzur, kontrol ve Yaratıcı'ya yakınlık hissi gibi dini referanslarla anlamlandırması ve durumu yönetmek için bilişsel ve davranışçı teknikleri kullanmasıdır (Pargament, 1997; Wortmann ve Park, 2008). Stres zamanlarında kişiye yardımcı olan başa çıkma stratejilerini sağlanması, dinin olumlu etkilerini gösterdiği önemli bir mekanizmadır (Ano ve Vasconcelles, 2005). Özellikle Müslümanlar için din, benliğin bilişsel, duygusal, davranışsal ve ruhsal bileşenlerine nüfuz eden kapsamlı bir hayat tarzı olarak kabul edilmektedir (Abu Raiya ve Pargament, 2011). Araştırmalar, diğer dini gruplara göre Müslümanların dini başa çıkmayı strese yanıt olarak daha yüksek oranda kullandıklarına işaret etmekte (Bhui ve ark., 2008; Cinnirella ve Loewenthal, 1999) Müslümanların dini başa çıkma tarzlarının hem içsel (Yaratıcı ile bireysel ilişkisi) hem de dışsal (dini ritüeller ve dini topluluklar) bileşenlerine vurgu yapılmaktadır (Abu Raiya ve ark., 2008).

Müslüman bireylere odaklanan bazı araştırmalar (Gardner ve ark., 2014; Hassouneh-Phillips, 2003), dini başa çıkmanın etkilerine dair farklı sonuçlar ortaya koymakta, dini inancın hem güç ve destek hem de kırılabilirlik kaynağı olabileceğine işaret etmektedir. Bir güç kaynağı olarak, dua ve dini metin okumaları gibi uygulamaların başa çıkmada önemli bir araç sağladığı; diğer yandan bir kırılabilirlik kaynağı olarak, içinde bulunulan zor şartlara tahammül ve sabır gösterilmesi gerektiği şeklinde yorumlanan dini öğretilerin, bireylerin gereken yardımı almalarını engellediği belirtilmektedir. Ülkemizde engelliler ve aileleriyle yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara

ulaşılmış; engelli çocuğa sahip ebeveynlerin zaman zaman “reddedilme, günah işlemiş olma, cezalandırılma, bedel detilme, suçluluk duyma” gibi olumsuz açıklama ve yorumlara başvurdukları tespit edilmiştir (Kula, 2000, 2011; Karagöz, 2010; Doğan, 2016; Karataş, 2018; Kara, 2018). Bu noktada, dinin, özellikle ülkemizdeki engelliler ve aileleri için yaygın bir anlam ve içsel ve dışsal bir başa çıkma kaynağı olduğu olgusundan hareketle dini kavram, uygulama ve değerlerin amacına ve hikmetine muhalif bir şekilde yorumlanmasından kaçınılması ve dinin bir kırılgnalık kaynağı değil bir g ve destek kaynağı olduğu hususuna dikkat ve zen gösterilmesi gerekmektedir. Zira bu dini kavram, uygulama ve değerlerin amacına ve hikmetine uygun bir şekilde algılanması, yorumlanması ve uygulanması, engelli ve ailesi için anlamlandırma, kabullenme, başa çıkma ve iyileşme süreçlerine olumlu katkılarda bulunacaktır.

Sonuç ve neriler

Engelli ebeveynlerinin dini başa çıkma stratejilerini, çocuğunu kabul-ret tutumlarını ve psikolojik sağlık göstergelerini konu edinen bu araştırmada, dini başa çıkma tutumlarının kabul-ret ve psikolojik sağlık göstergeleri üzerindeki rolü, temel kavram ve önermeler ışığında incelenmiş, ebeveynlerin dini başa çıkma tutumlarının ilgili değişkenler üzerindeki etki ve katkıları nicel bir yaklaşımla belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmaya İstanbul’un farklı ilçelerinden gönüllü olarak toplam 514 ebeveyn katılmış, annelerin çoğunluğu oluşturduğu tespit edilmiştir. Farklı yaş aralıklarında bulunan, medeni durumları ve meslekleri değişkenlik gösteren ebeveynlerin çoğunluğunun düşük eğitim ve gelir seviyelerine sahip olduğu, engelli çocuklarının daha çok kıızlardan oluştuğu, çoğunlukla aile içi sorun yaşamadıkları ve çocuklarıyla ilgilendikleri, çok azının psikolojik destek aldığı ve rehabilitasyona devam ettiği ve çoğunluğunun öznel dindarlık algılarının yüksek olduğu belirlenmiştir.

Araştırma sonucunda, engelli çocuğa sahip ebeveynlerin, dini başa çıkma stratejilerini kullandıkları fakat her iki tutumun da “düşük” düzeyde bulunduğu belirlenmiştir. Öznel dindarlık algıları yüksek olan ebeveynlerin düşük düzeyde dini başa çıkma tutumlarına sahip olmaları, başa çıkma sürecinde dini değerleri kullanma konusunda desteğe, yardıma, güçlendirmeye ve rehberliğe ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Ebeveynlerin durumlarını anlamlandırma, başa çıkma ve sıkıntılarını aşma sürecinde dini ve manevi danışmanlık desteği almasının yararlı olacağı, içinde buldukları durumla başa çıkma sürecinde daha yaygın ve ulaşılabilir bir dini ve manevi danışmanlık ve rehberlik imknı sunulmasının olumlu, kolaylaştırıcı ve güçlendirici bir destek sağlayacağı düşünülmektedir.

Ebeveynlerin, engelli çocuklarını kabul-ret konusunda “orta” düzeyde kabul-ret davranışı sergiledikleri yani çocuklarını orta düzeyde kabullendikleri belirlenmiştir. Ebeveynlerin, çocuklarını kabul aşamasında zorluklar yaşasalar da, süreç içerisinde mevcut durumlarını kabullendikleri söylenebilir. Ebeveynlerin engelli çocuklarını kabul veya ret konusunda farklı tutumlar sergilemeleri ve çeşitli faktörlerin kabullenme veya reddetmede etkisinin bulunması, profesyonel ve sosyal desteğin önemine ve dini inanç ve uygulamaların kabullenmeyi kolaylaştırıcı ve olumlu yönde sağladığı değişime işaret etmektedir. Bu kapsamda ebeveynlere profesyonel ve sosyal destek

sağlanırken inanç, maneviyat ve ahlak gibi önemli kaynakların dikkate alınması, bir sosyal destek aracı olarak dini ve manevi bakım ve rehberlik hizmetlerinde de ebeveynlerin dini ve manevi potansiyellerini ortaya çıkarıcı, geliştirici, güçlendirici ve destekleyici daha fazla çalışma yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Ebeveynlerin, depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeylerinin “düşük” olduğu belirlenmiştir. Alanyazında, engelli çocukların ebeveynlerinin, çocuklarının bu durumundan olumsuz etkilendiği, kronik engelli çocukların bakım sürecinin ebeveynlerinin hem fiziksel sağlığına hem de psikolojik sağlığına zarar verdiği ifade edilmektedir. Ancak bu konuda yapılan çalışmalarda ulaşılan farklı sonuçlar bir fikir birliğine varmayı zorlaştırmaktadır. Elde ettiğimiz bulgular bağlamında, engelli çocuğu olan ebeveynlerin depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeylerinin toplumsal dağılımdaki yaygınlık seviyesinde bulunduğu yani genel ortalamanın bir yansıması olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunmak mümkündür.

Olumlu dini başa çıkma tutumunun reddetme ile negatif yönlü anlamlı ilişkisinin olduğu yani olumlu dini başa çıkma tutumu arttıkça ebeveynlerin çocuklarını reddetme tutumunun azaldığı; olumlu dini başa çıkmanın depresyon, anksiyete, stres ve hayat memnuniyeti düzeyi ile anlamlı ilişkisinin olmadığı belirlenmiştir. Olumsuz dini başa çıkma tutumunun depresyon ile pozitif yönlü anlamlı ilişkisinin olduğu, diğer alt boyutlarla anlamlı ilişkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Olumlu dini başa çıkma tutumları arttıkça ebeveynin engelli çocuklarını kabullenme davranışlarının artmasında, rasyonel bir açıklamanın olmadığı bu gibi durumlarda ebeveynlerin aşkın olana, kutsala yönelerek çeşitli olumlu dini başa çıkma tutumları sergilemelerinin önemli etki ve katkıları olduğu, ancak din tarafından sunulan ve bu kabullenişte önemli rol oynayan mesajların amacına uygun olmayan bir şekilde yorumlanmasının, dinin olumsuz algı ve yorumları haklı çıkarmak üzere rasyonalize edilmesinin özellikle engelli ve ailesi için olumsuz sonuçlar doğurabileceği, nitekim olumsuz dini başa çıkma tutumları arttıkça depresyonun artmasının yani dini başa çıkmanın olumsuz bir şekilde kullanılmasının da psikolojik sağlığa negatif yönde etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, dini başa çıkma tutumlarının, bu araştırma özelinde, engelli çocuğa sahip ebeveynlerin çocuklarını kabul-ret tutumlarını ve psikolojik sağlık göstergelerini etkileyen bir mekanizma olarak işlediği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, dini başa çıkma tutumlarının kabul-ret ve psikolojik sağlık göstergeleri üzerinde belirleyici etkileri olduğu görülmüştür. Dini inancın dolayısıyla dini başa çıkma stratejilerinin ebeveynlerin tutumlarını yönlendirme, psikolojik sağlığa destek olma gibi niteliklerinden ötürü olumlu anlamda etkilere sahip bir olgu olarak işlevde bulunduğu tespit edilmiştir. Sonuçlar, engelli çocuğa sahip ailelerde dini inanç ve maneviyatın hem ebeveyn kabul-ret tutumlarını hem de ruh sağlığına ilişkin çeşitli göstergeleri anlamak üzere bir değişken olarak daha çok dikkate alınması gerekliliğine işaret etmektedir.

Araştırmada ulaşılan bu sonuçlardan sonra, engelli çocuklara sahip ebeveynlere, danışmanlara ve araştırmacılara yönelik bazı önerilerde bulunabiliriz:

1. Engelli çocuklara sahip ebeveynlerin, kaygı ve streslerini azaltmada, bir yöntem olarak olumlu dini başa çıkma tutumlarına yönelmeleri önerilmekte, gündelik yaşamda sıkça kullanılan dini

ve manevi duygu ve dūřuncelerin farkına varılması ve kullanılmasının, zorluklarla bařa cıkma kolaylařtırıcı ve gūçlendirici etkide bulunacađı dūřunılmaktadır.

2. İnsan hayatında önemli bir anlam sistemi olarak işlev gōren dinin, ebeveynlerin anlamlandırma ve çocuklarını kabullenme davranışlarında olumlu yōnde bir değişim sağlayacağı dūřunılmaktadır.

3. Ebeveynlere sağlanan profesyonel ve sosyal destek hizmetlerinde inanç, maneviyat ve ahlak gibi önemli kaynakların dikkate alınması, bir sosyal destek aracı olarak dini ve manevi bakım ve danışmanlık hizmetlerinde de ebeveynlerin dini ve manevi potansiyellerini ortaya çıkarıcı ve gūçlendirici çalışmaların yapılması önerilmektedir.

4. Ebeveynlere sunulan dini ve manevi bakım ve danışmanlık hizmetlerinde dini kavram ve değerlerin amacına uygun şekilde yorumlanması önerilmekte, bu kavram ve değerlerin maksadını aşacak şekilde yorumlanmasının kırılmalığa yol açacağı, ebeveynlerin anlamlandırma, kabullenme, bařa cıkma ve iyileşme sūrelerine olumsuz katkı yapacağı değerlendirilmektedir.

5. Aile danışmanlarına, dindar ebeveynler için dini bařa cıkma stratejilerini geliştirmeye yōnelik çalışmalar yapması önerilebilir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı ile işbirliği içinde aile danışmanlarının manevi danışmanlar ile dūzenli olarak gōrūřmeleri planlanabilir ve danışmanlık hizmeti almaları sağlanabilir.

6. Engelli ebeveynlerinin psikolojik sağlığını gūçlendirmeye yōnelik olarak yapılan grupla psikolojik danışma ve rehberlik programlarının içeriğinde, çeşitli nedenlerle uzun zamandan beridir gōzardı edilen dini ve manevi motiflere yer verilebilir. Bu bağlamda dini ve manevi içerikli grup rehberliği modelleri/programları geliştirilebilir. Bōylece bu programların ebeveynler üzerindeki etkisi ve kazanımları tespit edilebilir.

7. Dini inanç ve uygulamaların dolayısıyla dini bařa cıkma stratejilerinin engelli aileleri üzerindeki etkilerinin kabul-ret ve psikolojik gōstergeler bağlamında bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmasının, engelli ailelerine yōnelik terapi çalışmaları ve mūdahale programlarının gelişimine katkı sağlayacağı dūřunılmaktadır.

8. Bu araştırmanın nicel bulguları kapsamında ortaya çıkan dini başa cıkma stratejilerinin, kabul-ret ve psikolojik sağlık gōstergeleriyle olan ilişki ve etkileşimlerinin, daha derinlikli olarak ve karma yōntemler işliğinde araştırılması önerilmektedir.

9. Őlkemizde engelli ebeveynlerinin dini ve/veya manevi yōnelimlerinin çocuklarını kabul veya reddine etkisine ilişkin doğrudan araştırmalar çok sınırlıdır. Din psikolojisi alanında çalışan araştırmacılara, ebeveynlerin dini ve/veya manevi tutumlarının çocuklarını kabullenme veya reddetme konusundaki tutum ve davranışlarına etkisini derinliğine ve farklı yōntemlerle çalışmaları önerilmektedir.

10. Araştırmaya katılan ebeveynlere hālihazırda dini ve manevi bakım ve danışmanlık hizmeti alıp almadıklarına ilişkin soru yōneltilmemiřtir. Dolayısıyla bu tūr hizmetlere devam edip profesyonel destek alan engelli ebeveynleriyle nicel veya nitel yōntemlerle çalışmalar yapılarak, bařa

çıkma, kabul-ret ve psikolojik sağlık göstergelerinin düzeyine ilişkin verilere ulaşılması, din psikolojisi ve manevi bakım ve danışmanlık alanlarına önemli katkılarda bulunabilir. Ayrıca dini inancın değerlere kaynaklık etmesi, başa çıkma, anlamlandırma, kabullenme ve psikolojik sağlık göstergeleri açısından zengin referanslar sağlaması, psikolojik ve sosyal destek uzmanlarının yaklaşımlarını desteklemek ve geliştirmek adına faydalı bir çerçeve sunabilir.

11. Araştırmanın sınırları dahilinde sadece engelli çocuğa sahip ebeveynlerle çalışılmış, çocukları normal gelişim gösteren ebeveynler araştırma kapsamı dışında tutulmuştur. Gerçekleştirilecek karşılaştırmalı araştırmalarla, her iki ebeveyn grubunun dini başa çıkma, kabul-ret ve psikolojik sağlık göstergeleri konusundaki durumlarını anlamaya ilişkin daha zengin ve aydınlatıcı bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Abu-Raiya, H., Pargament, K. I. (2011). Empirically Based Psychology of Islam: Summary and Critique of the Literature. *Mental Health, Religion & Culture*, 14(2), 93-115.
- Abu-Raiya, H., Pargament, K. I., Mahoney, A., Stein, C. (2008). A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Development and Evidence of Reliability and Validity. *International Journal for the Psychology of Religion*, 18(4), 291-315.
- Akçakın, M., Erden, G. (2001). Otizm Tanısı Konmuş Çocukların Anne Babalarındaki Ruhsal Belirtiler. *Çocuk Ruh Sağlığı Dergisi*, 8(1), 2-10.
- Akgemik, F. Z. (2019). *Zihinsel Engelli Çocukların Ebeveynlerinde Dini Başa Çıkma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Akın, A., Abacı, R., Çetin, B. (2007). Bilişötesi Farkındalık Envanteri'nin Türkçe Formunun Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7(2), 655-680.
- Ano, G. G., Vasconcelles, E. B. (2005). Religious Coping and Psychological Adjustment to Stress: A Meta-Analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 61(4), 461-80.
- Ardıç, A. (2013). *Effects of Psycho-Educational Group Program on The Some Psychological Variables of Parents Whose The Children With Autistic Spectrum Disorders*. Unpublished Doctoral Dissertation. Anadolu University, Eskişehir.
- Aunola K., Tolvanen A., Viljaranta J., Nurmi J. E. (2013). Psychological Control in Daily Parent-Child Interactions Increases Children's Negative Emotions. *Journal of Family Psychology*, 27, 453-462.
- Aydoğdu, B. N. (2019). Disability and Spirituality. *Spiritual Psychology And Counseling*, 4, 181-193.
- Aytaç, S. (2000). *İnsanı Anlama Çabası: Psikolojiye Giriş*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Ayten, A. (2012). *Psikoloji ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayten, A. (2012). *Tanrıya Sığınmak: Dinî Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayten, A. (2013). Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(3), 7-31.
- Ayten, A., Göcen, G., Sevinç, K., Öztürk, E. E. (2012). Dinî Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), 45-79.
- Bahçekapılı, M. (2016). Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1, 19-44.
- Balıkçı, M. (2019). Engellilik Bağlamında Ebeveyn Kabulü/Reddi ve Sosyal Destek: Ebeveyn ve Çocuk Algıları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Baumrind D. (1971). Harmonious Parents and Their Preschool Children. *Developmental Psychology*, 71, 364-374.

- BEBKA (2012). *Özel Eğitim Güzel Gelecek Yönetici, Öğretmen ve Aileler İçin*. Bursa: Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı.
- Behr, S. (1990). *Positive Contributions of Persons With Disabilities to Their Families: Literature Review*. Lawrence, KS: University of Kansas.
- Belcher, H. M., Watkins, K., Johnson, E., Jalongo, N. (2007). Early Head Start: Factors Associated With Caregiver Knowledge of Child Development, Parenting Behavior, and Parenting Stress. NHA Dialog: A Research-to-Practice. *Journal for the Early Intervention Field*, 10(1), 6–19.
- Benasich, A. A., Brooks-Gunn, J. (1996). Maternal Attitudes and Knowledge of Childrearing: Associations With Family and Child Outcomes. *Child Development*, 67(3), 1186–1205.
- Bennett, T., Deluca, D. A., Allan, R. W. (1995). Religion and Children with Disabilities. *Journal of Religion and Health*, 34, 301-312.
- Bhui, K., King, M., Dein, S., O'Connor, W. (2008). Ethnicity and Religious Coping with Mental Distress. *Journal of Mental Health*, 17(2), 141-151.
- Blacher, J., Neece C. L., Paczkowski, E. (2005). Families and Intellectual Disability. *Current Opinion in Psychiatry*, 18, 507-13.
- Bornstein, M. H., Cote, L. R., Haynes, O. M., Hahn, C. S., Park, Y. (2010). Parenting Knowledge: Experiential and Sociodemographic Factors in European American Mothers of Young Children. *Developmental Psychology*, 46(6), 1677–1693.
- Bourke, J., Ricciardo, B., Bebbington, A., Aiberti, K., Jacoby, P., Dyke, P., Leonard, H. (2008). Physical and Mental Health in Mothers of Children with Down Syndrome. *The Journal of Pediatrics*, 153(3), 320-326.
- Brehaut, J. C., Kohen, D. E., Raina, P., Walter, S. D., Russell, D. J., Swinton, M., Rosenbaum, P. (2004). The Health of Primary Caregivers of Children with Cerebral Palsy: How Does It Compare with that of Other Canadian Caregivers? *Pediatrics*, 114(2), 182-191.
- Cacioppo, J. T., Ernst, J. M., Burleson, M. H., McClintock, M. K., Malarkey, W. B., Hawkley, L. C., Russell, G. (1991). Mother-Child and Father-Child Relationships in Middle Childhood and Adolescence: A developmental analysis. *Developmental Review*, 11, 99-136.
- Cavkaytar, A. (2013). Ailelerle İş Birliđi. Eripek, S. (ed.). *Özel Eğitim* içinde. Eskişehir: Açıköğretim Fakóltesi.
- Cebeci, S. (2012). *Dini Danışmanlık ve Rehberlik*. Ankara: DİB Yayınları.
- Ceylan, R. (2004). *Entegre Eğitimine Katılan Ve Katılmayan Engelli Çocukların Annelerinin Depresyon Ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Cinnirella, M., Loewenthal, K. M. (1999). Religious and Ethnic Group Influences on Beliefs About Mental Illness: A Qualitative Interview Study. *British Journal of Medical Psychology*, 72 (4), 505-524.
- Crabtree, S. A. (2007). Family Responses to The Social Inclusion of Children with Developmental Disabilities in United Arab Emirates. *Disability & Society*, 22(1), 49-62.
- Creswell, J. (2014). *Araştırma Deseni*. Çev. M. Bütün. Ankara: Eğiten Kitap.
- ınar, (2018) Yaşlı ve Engelli Bireylerde Manevi Bakımın Önemi. *ekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(13), 35 - 49
- öp, E., Kültür, S. E. ., Din, G. ř. (2016). Anababalık Tutumları ile DEHB Belirtileri Arasındaki İlişi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 28(1), 25-32.
- Dehkordi, M., Kakojoibari, A., Mohtashami, T., Yektakha, S. (2011). Stress in Mothers of Hearing Impaired Children Compared to Mothers of Normal and Other Disabled Children. *Audiol*, 20(1), 128-136.
- Del Barrio, M. V., Carrasco, M. A., Holgado, P. (2006). BFQ-NA Cuestionario de los Cinco Grandes Para Niños y Adolescentes (adaptación a la población española). TEA: Madrid, Spain.
- Dereli, F., Okur, S. (2008). Engelli Çocuğa Sahip Olan Ailelerin Depresyon Durumunun Belirlenmesi. *Yeni Tıp Dergisi*, 25, 164-168.

- Diken, İ. H. (2013). *Özel Eğitime Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim* (ed.). Ankara: PegemA.
- Diken, İ. H. (2007). *Kaynaştırma Uygulamalarında İşbirliği*. Eripek, S. (ed). *İlköğretimde Kaynaştırma* içinde (65-86). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Doğan, M. (2016). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dinî Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 3214-3245.
- Dwairy, M. (2010). Parental Acceptance-Rejection: A Fourth Cross-Cultural Research on Parenting and Psychological Adjustment of Children. *Journal of Child Family Studies*, 19, 30–35.
- Ekşi, H. (2001). Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Eğitim, İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi Öğrencilerinin Karşılaştırılması. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Estes, A., Olson, E., Sullivan, K., Greenon, J., Winter, J., Dawson, G., et al. (2013). Parenting-Related Stress and Psychological Distress in Mothers of Toddlers with Autism Spectrum Disorders. *Brain Development*, 35(2), 133-138.
- Ferro, M. A., Speechley, K. N. (2009). Depressive Symptoms among Mothers of Children with Epilepsy: A Review of Prevalence, Associated Factors, and Impact on Children. *Epilepsia*, 50(11), 2344-2354.
- Fırat, S. (2000). Otistik ve Zihinsel Özürlü Çocukların Annelerinde Kaygı, Depresyon, Aleksitimi ve Genel Psikolojik Değerlendirme. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Folkman, S., Moskowitz, J. T. (2004). Coping: Pitfalls and Promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745-774.
- Funes, J. (1984). *La Nueva Delincuencia Infantil Juvenile*. Ediciones Paidós; Barcelona, Spain.
- Gallagher, S., Phillips, A., Oliver, C., Carroll, D. (2008). Predictors of Psychological Morbidity in Parents of Children with Intellectual Disabilities. *Journal of Pediatric Psychology*, 33(10), 1129-1136.
- Gardner, T. M., Krägeloh, C. U., Henning, M. A. (2014). Religious Coping, Stress, and Quality of Life of Muslim University Students in New Zealand. *Mental Health, Religion & Culture*, 17(4), 327-338.
- Goossens, L. (2006). Emotion, Affect, and Loneliness in Adolescence. In S. Jackson, & L. Goossens (eds.). *Handbook of Adolescent Development* (pp. 51-70). Hove, UK: Psychology Press.
- Gören, A. B. (2015). Down Sendromlu Çocuğa Sahip Annelerin Destek İhtiyaçlarının ve Destek Kaynaklarının Belirlenmesi. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 651-673.
- Gracia E., Lila, M., Musitu, G. (2005). Rechazo Parentaly Ajuste Psicológicoy Social de los Hijos. *Salud Mental*. 28, 73–81.
- Guralnick, M., Hammond, M., Neville, B., Connor, R. (2008). The Relationship between Sources and Functions of Social Support and Dimensions of Child and Parent-Related Stress. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(12), 1138-1154.
- Güçlü, O., Erkıran, M. (2004). Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu Tanısı Alan Çocukların Ebeveynlerinde Kişilik Bozuklukları. *Klinik Psikiyatri*, 8, 18-23.
- Hassouneh-Phillips, D. (2003). Strength and Vulnerability: Spirituality in Abused American Muslim Women's Lives. *Issues in Mental Health Nursing*, 24(6-7), 681-694.
- Hayes, W., Watson, S. L. (2013). The Impact of Parenting Stress: A Meta-Analysis of Studies Comparing the Experience of Parenting Stress in Parents of Children with and without Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism Developmental Disorder*, 43(3), 629-42.

- Hedderly, T. Baird, G., McConachie, H. (2003). Parental Reaction to Disability. *Current Paediatrics*, 13, 30-35
- Heiman, T. (2002). Parents of Children with Disabilities: Resilience, Coping, and Future Expectations. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 14(2), 159-171.
- Hess, C. R., Teti, D. M., Hussey-Gardner, B. (2004). Self-Efficacy and Parenting of High-Risk Infants: The Moderating Role of Parent Knowledge of Infant Development. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 25(4), 423-437.
- Hill, C., Rose, J. (2009). Parenting Stress in Mothers of Adults with an Intellectual Disability: Parental Cognitions in Relation to Child Characteristics and Family Support. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53, 969-980.
- Hökelekli, H. (2015). *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Huang, K. Y., Caughy, M. O., Genevro, J. L., Miller, T. L. (2005). Maternal Knowledge of Child Development and Quality of Parenting among White, African-American and Hispanic Mothers. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 26(2), 149-170.
- Hung, J. W., Wu, Y. H., Chiang, Y. C., Wu, W. C., Yeh, C. H. (2010). Mental Health of Parents Having Children with Physical Disabilities. *Chang Gung Medical Journal*, 33(1), 82-91.
- Işıkhan, V. (2005). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Psiko-Sosyal ve Sosyo-Ekonomik Sorunları. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 16(2), 1-20.
- İçmeli, C., Ataoğlu, A., Canan, F., Özçetin, A. (2008). Zihinsel Özürlü Çocukları Olan Ebeveynler İle Sağlıklı Çocuklara Sahip Ebeveynlerin Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Karşılaştırılması. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 3, 21-28.
- Kara, E. (2018). Engelli Çocuğa Sahip Annelere Yönelik Manevi Destek İle Güçlendirme Uygulaması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(6), 311-322.
- Karagöz, S. (2010). *Otistik Çocukların Anne Babalarında Anlamlandırma ve Dini Başa Çıkma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Karagöz, S. (2020). Manevi İçerikli Grup Rehberliğinin Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Annelerin Dini Başa Çıkma Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 298-317.
- Karakaş, A. C., Koç, M. (2014). Stresle Başa Çıkma ve Dinî Başa Çıkma Yöntemleri Arasındaki İlişkinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 610-631.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Karataş, K. (2002). Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları: Bir Sosyal Politika Yaklaşımı. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 2(2), 43-55.
- Karataş, M. (2018). Görme Engelli Çocukların Ebeveynlerinde Dini Başa Çıkma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Karni, N., Reiter, S., Bryen, D. N. (2011). Israeli Arab Teachers' Attitudes on Inclusion of Students with Disabilities. *The British Journal of Developmental Disabilities*, 57(2), 123-132.
- Kearney, P. M., Griffin, T. (2001). Between Joy and Sorrow: Being a Parent of a Child with Developmental Disability. *Journal of Advanced Nursing*, 34(5), 582-592.
- Khaleque, A., Rohner, R. P. (2002). Perceived Parental Acceptance-Rejection and Psychological Adjustment: A Meta-analysis of Cross-Cultural and Intracultural Studies. *Journal of Marriage and Family*, 64, 54-64.
- Khaleque, Ali S., Rohner, R. P. (2015). Pancultural Gender Differences in the Relation Between Perceived Parental Acceptance and Psychological Adjustment of Children and Adult Offspring: A Meta-Analytic Review of Worldwide Research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46, 1059-1080.

- Klaassen, D. W., McDonald, M. J., James, S. (2006). Advance in The Study of Religious and Spiritual Coping. P. T. P. Wong and L. C. I. Wong (ed.). In *Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping* (105-132). New York: Springer.
- Kraemer, B. R., Blacher, J. (2001). Transition for Young Adults with Severe Mental Retardation: School Preparation, Parent Expectations, and Family Involvement. *Mental Retardation*, 39(6), 423-435.
- Kula, N. (2005). *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Kula, N. (2006). İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6(2), 73-94.
- Kula, N. (2011). Engelli Birey ve Ailelerinin Yaşantılarında Hz. Muhammed'in Örneği (Çorum Örneği). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(1), 163-194.
- Lansford, J. E., Laird, R. D., Pettit, G.S., Bates J. E., Dodge, K. A. (2014). Mothers' and Fathers' Autonomy-Relevant Parenting: Longitudinal Links with Adolescents' Externalizing and Internalizing Behavior. *Journal of Youth Adolescence*, 43, 1877-1889.
- Larsen, J. J., Juhasz, A. M. (1985). The Effects of Knowledge of Child Development and Social-Emotional Maturity on Adolescent Attitudes Toward Parenting. *Adolescence*. 20(80), 823-839.
- Lee, J. (2013). Maternal Stress, Well-Being, and Impaired Sleep in Mothers of Children with Developmental Disabilities: A Literature Review. *Research in Developmental Disabilities*, 34(11), 4255-273.
- Lovell, B., Moss, M., Wetherell, M. A. (2015). The Psychophysiological and Health Corollaries of Child Problem Behaviours in Caregivers of Children with Autism and ADHD. *Journal of Intellectual Disability Research*, 59, 150-157.
- Lovibond, P. F., Lovibond, S. H. (1995). The Structure of Negative Emotional States: Comparison of The Depression Anxiety Stress Scale (DASS) with The Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33, 335-343
- McCoy, D., Cybele, R. (2011). Caregiver Emotional Expressiveness, Child Emotion Regulation, and Child Behavior Problems among Head Start Families. *Social Devevelopment*, 20, 741-761.
- McLennan, J. D., Kotelchuck, M. (2000). Parental Prevention Practices for Young Children in the Context of Maternal Depression. *Pediatrics*, 105(5), 1090-1095.
- MEB (2009). *Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği*. Resmi Gazete: 26184.
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Mercy, J. A., Saul, J. (2009). Creating a Healthier Future through Early Interventions for Children. *Journal of The American Medical Association*, 301(21), 2262-2264.
- Minkovitz, C. S., Strobino, D., Scharfstein, D., Hou, W., Miller, T., Mistry, K. B., et al. (2005). Maternal Depressive Symptoms and Children's Receipt of Health Care in The First 3 Years of Life. *Pediatrics*, 115(2), 306-314.
- Montes, G., Halterman, J. S. (2008a). Association of Childhood Autism Spectrum Disorders and Loss of Family Income. *Pediatrics*, 121(4), 821-826.
- Montes, G., Halterman, J. S. (2008b). Child Care Problems and Employment among Families with Preschool-aged Children with Autism in The United States. *Pediatrics*, 122(1), 202-208.
- Naghavi, F., Redzuan, M. R. (2012). Family Size and Construct of the Early Adolescent's Emotional Intelligence. *Life Science*, 9, 222-226.
- Najman, J. M., Vance, J. C., Boyle, F., Embleton, G., Forster, B., Thearle, J. (1993). The Impact of Child Death on Marital Adjustment. *Social Science & Medicine*, 37(8), 1005-1010.

- Nes, R. B., Hauge, L. J., Kornstad, T., Kristensen, P., Landolt, M. A., Eskedal, L. T., Irgens, L. M., Vollrath, M. E. (2014). The Impact of Child Behaviour Problems on Maternal Employment: A Longitudinal Cohort Study. *Journal of Family and Economic Issues*, 35, 351-361.
- Osofsky, J. D., Fitzgerald, H. E. (2000). Perspectives on Infant Mental Health. In *WAIMH Handbook of Infant Mental Health*. Vol. 1. Chichester, UK: Wiley.
- Önder, A., Gülay, H. (2010). Comparing Acceptance and Rejection Levels of Mentally Handicapped Children's Parents and Normally Developed Children's Parents. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(3), 742-750.
- Özdemir, S. (2017). Engelli Bireylerin Manevi Rehabilitelerinde İletişimin Önemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 137- 159
- Özen, A. (2012). *Özel gereksinimli bireyler ve bakım hizmetleri*. E. Tekin İftar (ed.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Öztürk, M. (2011). *Türkiye'de Engelli Gerçeği*. İstanbul: Ajansvista Mat.
- Pargament, K. I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: The Guilford Press.
- Pargament, K. I., Hill, P. C. (2003). Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality, Implications for Physical and Mental Health Research. *American Psychologist*, 58(1), 64-74.
- Pargament, K. I., Koenig, H., Perez, L. (2000). The Many Methods of Religious Coping: Development and Initial Validation of the Recope. *Journal of Clinical Psychology*, 56 (4), 519-543.
- Pargament, K. I., Rye, M. (1998). *Forgiveness as a Method of Religious Coping. Dimensions of Forgiveness: Psychological Research Theological Perspectives*. E. Wordhington (ed.). London: Templeton Foundation Press.
- Parish, S. L., Rose, R. A., Dababnah, S., Yoo, J., Cassiman, S. A. (2012). State-Level Income Inequality and Family Burden of U. S. Families Raising Children with Special Health Care Needs. *Social Science Medicine*, 74(3), 399-407.
- Parminder, R., O'Donnell, M., Rosenbaum, P., Brehaut, J., Walter, S. D., Russell, D., Swinton, M., Zhu, B., Wood, E. (2005). The Health and Well-Being of Caregivers of Children with Cerebral Palsy. *Pediatrics*, 115(6), 626-636.
- Piko, B. F., Balázs, M. Á. (2012). Control or Involvement? Relationship between authoritative Parenting Style and Adolescent Depressive Symptomatology. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 21, 149-155.
- Pinquart, M. (2017). Associations of Parenting Dimensions and Styles with Externalizing Problems of Children and Adolescents: An Updated Meta-analysis. *Developmental Psychology*, 53, 873.
- Reiter, S., Bryen, D. N., Shachar, I. (2007). Adolescents with Intellectual Disabilities as Victims of Abuse. *Journal of Intellectual Disabilities*, 11(4), 371-387.
- Rodriguez, M., Carrasco, M. Á., Holgado, F. P. (2016). Contribución de la Aceptación-Rechazo Materno y Paterno al Ajuste Psicológico de los Hijos: Diferencias Entre Población Clínica y General. *Revista de Psicopatología y Psicología Clínica*, 21, 137-146.
- Rohner, R. P. (1975). *They Love Me, They Love Me Not: A Worldwide Study of the Effects of Parental Acceptance and Rejection*. HRAF Press: New Haven, CT, USA.
- Rohner, R. P. (1986). *The Warmth Dimension: Foundations of Parental Acceptance-Rejection Theory*. Sage Publications, Inc.: Beverly Hills, CA, USA.

- Rohner, R. P. (1998). Father Love and Child Development: History and Current Evidence. *Current Directions in Psychological Science*, 7, 157-161
- Rohner, R. P. (2004). The Parental Acceptance-Rejection Syndrome: Universal Correlates of Perceived Rejection. *American Psychologist*, 59, 830-840.
- Rohner, R. P., Khaleque, A. (2003). Reliability and Validity of the Parental Control Scale a Meta-Analysis of Crosscultural and Intracultural Studies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34(6), 643-649.
- Sandler-Loeff, A., Shahak, Y. (2006). *People with Disabilities in Arab Society in Israel: An Opportunity for Social Change*. Jerusalem: JDC Israel, The Unit for Disabilities and Rehabilitation.
- Schwebel, D. C., Brezausek, C. M. (2008). Chronic Maternal Depression and Children's Injury Risk. *Journal of Pediatric Psychology*, 33(10), 1108-1116.
- Seginer, R. (2005). Adolescent Future Orientation: Intergenerational Transmission and Intertwining Tactics in Culture and Family Settings. W. Friedlmeier, P. Chakkarath, B. Schwarz (eds.), In *Culture and Human Development: The Importance of Cross-cultural Research for the Social Sciences* (231-251). Hove, UK: Psychology Press.
- Seginer, R., Vermulst, A., Shoyer, S. (2004). The Indirect Link between Perceived Parenting and Adolescent Future Orientation: A Multiple-step Model. *International Journal of Behavioral Development*, 28(4), 365-378.
- Shen, H., Magnusson, C., Rai, D., Lundberg, M., Le-Scherban, F., Dalman, C., et al. (2016). Associations of Parental Depression with Child School Performance at Age 16 Years in Sweden. *JAMA Psychiatry*, 73(3), 239-246.
- Şentürk, M., Varol-Saraçoğlu, G. (2013). A Comparison between Mothers Having Healthy Children and Mothers Having Physically and Mentally Handicapped Educable Children in terms of Their Perceived Familial Social Support and Depression Levels. *International Journal of Basic & Clinical Medicine*, 1(1), 40-49.
- Tabak I., Zawadzka D. (2017). The Importance of Positive Parenting in Predicting Adolescent Mental Health. *Journal of Family Studies*, 23, 1-18.
- Tarakeshwar, N., Pargament, K. I. (2001). Religious Coping in Families of Children with Autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 16(4), 247-260.
- Topuz, İ. (2003). Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başarı Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Toran, M. (2005). Farklı Sosyokültürel Düzeylere Sahip Annelerin Çocuklarını Kabulleme ve Reddetme Davranışlarının İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Uğuz, Ş., Toros, F., İnanç, B. Y., Çolakkadıoğlu, O. (2004). Zihinsel ve/veya Bedensel Engelli Çocukların Annelerinin Anksiyete, Depresyon ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri*, 7, 42-47.
- Usta, M. (2010). Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 20, 84-94
- Usta, N. (2012). İş Stresinin İlköğretim Okullarında Görev Yapan Yöneticilerin Davranışlarına Etkisi (Edirne İli Örneği). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Wayman, S. (2017). Exhausted? Inefficient? Distant? Parental burnout is inevitable. <https://www.irishtimes.com/life-and-style/health-family/parenting/exhausted-inefficient-distant-parental-burnout-is-inevitable-1.3216824>, erişim tarihi: 15.03.2019.
- Wehman, P. (2006). Individualized Transition Planning: Putting Self-determination into Action. P. Wehman (ed.), In *Life Beyond the Classroom: Transition Strategies for Young People with Disabilities* (71-96). Baltmor, MD: Paul H. Brookes.
- Weiss, M. J. (2002). Hardiness and Social Support as Predictors of Stress in Mothers of Typical Children, Children with Autism, and Children with Mental Retardation. *Autism*, 6(1), 115-130.

- White, N., Hastings, R. P. (2004). Social and Professional Support for Parents of Adolescents with Severe Intellectual Disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 17(3), 181-190.
- Wortmann, J. H., Park, C. L. (2008). Religion and Spirituality in Adjustment Following Bereavement: An Integrative Review. *Death Studies*, 32, 703-736.
- Yamaç, A. (2011). Zihinsel Engelli Çocukların Ebeveynlerinin Çocuklarını Kabul-Red Düzeyi İle Çocuk Yetiştirme Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Yamaokaa, Y., Tamiyaa, N., Izumidab, N., Kawamura, A., Takahashic, H., Noguchid, H. (2016). The Relationship between Raising a Child with a Disability and the Mental Health of Mothers Compared to Raising a Child without Disability in Japan. *SSM-Population Health*, 2, 542- 548.
- Yapıcı, A. (2013). *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-sosyal Uyum ve Dindarlık*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Yıldız, D. (2009). Okul Öncesi Dönem Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Çocuklarını Kabullenifleri İle Umutsuzluk Düzeylerinin Karşılaştırılması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.